Міністерство освіти і науки України

Львівський національний університет імені Івана Франка

Філологічний факультет

Катедра української мови

імені професора Івана Ковалика

ГЕРАСИМ СМОТРИЦЬКИЙ «КЛЮЧ ЦАРСТВА НЕБЕСНОГО»: МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ

Магістерська робота
студентки ІІ курсу групи ФЛУм-21с
спеціалізації 035.01 Українська мова та література
(освітня програма “Українська мова та література”)
денної форми здобуття освіти
Гриб Альони Юріївни

Науковий керівник – доц. Добосевич Уляна Богданівна

Львів – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ 1. « КЛЮЧ ЦАРСТВА НЕБЕСНОГО» – ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ XVI–XVII СТОЛІТТЯ 6

1.1. Мовна ситуація на українських землях у XVI-XVII ст 6

1.2. Причини виникнення полемічної літератури та її мовні особливості. 6

1.3. «Ключ царства небесного» та його значення для дослідження мовотворчих тенденцій 15

1.4. Поняття про тропи в аспекті діахронії 118

Висновки до 1 розділу 22

РОЗДІЛ 2. МОВНИЙ АНАЛІЗ «КЛЮЧА…» НА ТЛІ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНО-ПИСЕМНОЇ МОВИ XVI СТОЛІТТЯ 224

2.1. Лексичне багатство пам'ятки як відображення мовних контактів і запозичень. 224

2.2. Фонетична та морфологічна варіативність староукраїнської мови на прикладі полемічного твору Г. Смотрицького 31

2.3. Особливості історичного синтаксису північноукраїнського наріччя. 36

Висновки до 2 розділу 40

РОЗДІЛ 3. ТРОПИ ЯК ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ СЛОВЕСНОЇ ОБРАЗНОСТІ В «КЛЮЧІ ЦАРСТВА НЕБЕСНОГО» ..... **Помилка! Закладку не визначено.**

3.1. Специфіка та значення епітета як засобу реалізації експресивності в бароковій проповіді. ..... **Помилка! Закладку не визначено.**

3.2. Метафора як варіант концептуалізації позамовної дійсності. ..... **Помилка! Закладку не визначено.**

3.3. Роль порівняння як знаряддя актуалізації образного компонента в художньо-публіцистичному тексті ..... **Помилка! Закладку не визначено.**

3.4. Гіпербола як засіб інтенсифікації мови автора **Помилка! Закладку не визначено.**

3.5 Алегорія як асоціативне порівняння **Помилка! Закладку не визначено.**

Висновки до 3 розділу ..... **Помилка! Закладку не визначено.**

ВИСНОВКИ 41

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ 66

ВСТУП

Староукраїнська «проста мова» формувалася в XVI ст. як виразне явище переходу до національної літературної мови. Про це свідчать такі особливості її розвитку, як: опора на живе народне мовлення, помітні вияви процесів демократизації і націоналізації, різноманітні лексичні і граматичні засоби для реконструювання понять не лише побуту, а й тогочасної науки, релігії, мистецтва тощо. В цей період створюється багата полемічна література, зокрема, «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького, написаний українською літературно-писемною мовою. Давня пам'ятка стала цінним матеріалом для вивчення різних аспектів мови другої половини XVI століття.

Актуальність обраної теми зумовлена потребою дослідження мовних особливостей на фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному рівнях у давніх творах полемічного жанру літератури, адже комплексний підхід до їх вивчення на матеріалі староукраїнських ранніх барокових текстів до цього часу не застосовувався. Ця розвідка допоможе частково реконструювати мовну свідомість книжника епохи Бароко, розширити наукові уявлення про історичну граматику для осмислення зв'язку між окремими структурними мовними явищами, виділити специфічні риси північноукраїнського наріччя у релігійно-публіцистичному творі.

Мета дослідження – здійснити системний аналіз мови полемічного твору на всіх мовних рівнях, визначити їх функції в розкритті змісту тексту.

Для реалізації мети було поставлено ***такі завдання***:

1) охарактеризувати мовну ситуацію на українських землях у XVI–XVII ст. та її вплив на тогочасне суспільно-політичне життя і літературу, з'ясувати причини виникнення полемічної літератури, обґрунтувати важливе значення «Ключа..» для вивчення сучасної мовної системи;

2) окреслити поняття «тропи» у аспекті діахронії, встановити системні відношення між ними, узагальнити роль досліджуваних художніх засобів мови у опрацьованому тексті;

3) виокремити лексичні одиниці та упорядкувати їх за семантичними групами, виділити запозичену лексику та класифікувати її за походженням, сформувати лексичні пари запозичення-питоме слово;
4) дослідити явище фонетичної та морфологічної варіативності староукраїнської мови;
5) проаналізувати синтаксичну будову «Ключа…», охарактеризувати особливості вираження головних та другорядних членів речення, визначити засоби ускладнення речень;

Об'єктом дослідження є мова твору Г. Смотрицького «Ключ царства небесного».

Предмет дослідження – фонетичні, лексичні, морфологічні та синтаксичні особливості, а також засоби художньої виразності пам'ятки «Ключ царства небесного».

Методологія: у роботі використано структурний метод для опису семантичної структури слів. Зіставний метод допоміг дослідити й описати мову твору через порівняння із запозиченими мовами, виявити у них спільні та відмінні риси у словникому складі та граматичній будові. Описовий метод був застосований для систематизації та опису зібраного матерілу. Завдяки історичному методу, було проаналізовано фонетичну та морфологічну систему, лексичний склад та синтаксичну будову пам'ятки у діахронічному аспекті.

Джерельною базою дослідження є безпосередньо полемічний твір «Ключ царства небесного».

Теоретичне значення роботи. Уперше здійснено комплексне дослідження лінгвістичних особливостей визначної пам'ятки XVI ст., проведено аналіз мовних рівнів в аспекті діахронії, систематизовано лексичне багатство за окремими семантичними групами, ураховуючи, що у сучасному мовознавстві досі немає праці, яка б системно відображала своєрідність історичного розвитку літературно-писемної мови у релігійно-публіцистичних творах. Це допоможе зрозуміти основні процеси формування і розвитку української мови та встановити зв'язок між окремими мовними явищами.

Практичне значення роботи полягає в тому, що вона містить матеріали, які можуть бути використані у лінгводидактиці, при викладанні історії

української мови та історичної граматики у вищій школі; при написанні підручників, посібників, наукових статей; у розробці спецкурсів, проектів, факультативів.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків та списку використаної літератури. Повний обсяг магістерської роботи – 73 сторінки, з них основного тексту – 65 сторінок.

РОЗДІЛ 1

« КЛЮЧ ЦАРСТВА НЕБЕСНОГО» – ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ XVI–XVII СТОЛІТТЯ

1.1. Мовна ситуація на українських землях у XVI-XVII ст.

Тогочасна мовна ситуація на українських землях відзначалася складністю та винятковістю у слов'янському та європейському світі. У той період водночас існувало кілька мов, які належали до різних мовних систем, мали неоднакову будову й відрізнялися походженням та характером використання. Церковнослов'янська і староукраїнська мови використовувалися у літературно-писемному вжитку, а польська, латинська, грецька та інші мови функціонували у місцях компактного проживання відповідного етносу та при оформленні документів.

XVI-XVII ст. було періодом стрімкого культурного піднесення в Європі. Це пояснюється розвитком шкільної освіти, науки, поширенням друкарства, появою нових жанрів літератури. Ці «хвилі» докотилися і до українських земель, хоч і набагато пізніше. У цей період активно зверталися до національних мов замість латині, що позначилося переважно на перекладах церковної літератури, наслідком цього є поява Пересопницького Євангелія.

Грецька, латинська та церковнослов'янська мови не були поширені в повсякденному житті, тому їхній вплив на українську був незначним і зводився лише до лексичних запозичень та кальок. Книжна літературно-писемна українська мова не в змозі була задовольнити всі суспільні потреби. Книжна (проста) не функціонувала в школах і на богослужіннях, у результаті чого не мала можливостей розвиватися та виходила з активного вжитку.

Великий розрив між книжними староукраїнською і церковнослов'янською, незначна кількість знавців та використання лише в писемному вжитку, з одного боку, а з іншого – вестернізація Русі, яка дала альтернативу її полонізації [71, с. 63], стали причиною обмеженого використання цих мов і спричинили поширення польської.

Уживання польської та латинської мов позитивно позначалося на популярності письменника. Саме «польськомовність» твору робила його доступним і цікавим для всіх читачів польської культури [61, с. 153]. Уживання мови не ідентифікувалося з національною приналежністю, яка фактично виявлялася через віру, адже саме релігія та церква були духовною основою середньовічного суспільства [61, с. 162].

Значна частина авторів того часу писали або двома мовами, або перекладали на польську мову, яка не знаходила спротиву серед тогочасного українства. Польська культура посідала панівне місце в культурному житті тих українців, які прийняли унію. Навчання в школах зазвичай велося польською й латинською мовами. Польська мова, потрапивши на українські землі в ролі провідника західноєвропейських традицій, стримувала розвиток української. Пізніше вона зазнала впливу чеської, оскільки остання випереджала її в розвитку [69, с. 38]. Як зазначає Н. Яковенко процес витіснення української мови з діловодства відбувався в основному в XVII ст., оскільки в XVI ст. мовою записів практично залишалася українська, а XVIII ст. – польська [71, с. 64].

Мовна ситуація в літературно-писемному вжитку відрізнялася від тієї, яка побутувала серед народнорозмовного населення. Розмовне мовлення, очевидно, характеризувалася меншою мовною строкатістю, в усній формі функціонували переважно українська мова та народнорозмовний варіант старопольської. Незаперечним фактом було взаємопроникнення обох мов, принаймні для суміжних територій із Польщею. Однак живе мовлення сильного впливу польської мови не зазнало, хоча в ньому були наявні польські елементи з іншомовними зразками, подекуди повністю пересипані цитатами з польських документів [70, с. 13].

Українська народна мова найбільше зазнавала впливу від польськомовного етнічного населення. Це пов’язано з міграційним переміщенням польського люду, коли Польща після запеклої боротьби з Великим князівством Литовським відвоювала в нього Західне Поділля й почала запеклу боротьбу за родючі землі Волині.

Відбулося активне заселення поляками українських земель після Люблінської унії, за умовами якої було ліквідовано міждержавний кордон РП

та ВКЛ. Відповідно до цього, притік польської шляхти на українські землі, міжетнічні шлюби, навчання шляхетської молоді за кордоном, привабливість польської культури як більш розвиненої, поступово готували ґрунт для зміни мовної ситуації спочатку в спілкуванні, приватному листуванні, а з часом і в офіційних установах [27, с. 78].

Поширення й розвиток польської мови у ВКЛ були зумовлені міграцією поляків та полонізацією місцевого населення. Усе ж таки цей вплив був значно слабшим, беручи до уваги обмежені шляхи усного поширення польської мови, а саме: відсутність на той час засобів масової інформації, обмежений доступ простого люду до навчальних закладів, до друкованої продукції.

Аналізуючи польські впливи на українську мову XVI–XVII ст., варто розрізняти не лише територіальні діалекти та мовні стилі, а й виділяти соціальні діалекти, оскільки соціальна диференціація суспільства в досліджуваний час була яскраво виражена. Адже саме ця відмінність і визначала специфічні мовні особливості.

Мовлення привілейованих верств населення було пронизане полонізмами на всіх рівнях, оскільки цю групу складали переважно магнати та шляхтичі. Значна частина з них користувалася польською мовою в повсякденному вжитку, особливо з дітьми, а також вони мали змогу навчатися в школах або індивідуально.

З. Курцова зазначає, що від XV ст. в Україні, а потім у Білорусі й Литві з’являлися різнорідні колонії етнічних польських емігрантів, які користувалися певними польськими діалектами. Але в літературі практично немає опису цього давнього переселеного діалекту, який би зберігав свої ранні особливості. Мабуть, ці групи повністю асимілювалися корінним населенням [70, с. 40].

Найбільше польського впливу в живому мовленні зазнала розмовна мова тогочасної еліти, але на мові простого населення вплив позначився лише лексичними запозиченнями. До того ж вищі прошарки суспільства користувалися переважно польською мовою, подекуди насиченою українізмами, оскільки внаслідок взаємодії двох систем не витворився змішаний тип мовлення, як, наприклад, в українській мові «суржик».

Тому, особливість мовної ситуації на українських землях у XVI–XVII ст. виявлялася в літературно-писемній царині. Адже в той період функціонувало декілька мов, а відповідно їх паралельне існування стримувало розвиток тогочасної української мови як на народній основі, так і літературної. Системи цих мов взаємодіяли, порушуючи рівневі структури, насамперед староукраїнської.

Вибір мови залежав від осередку суспільного життя: у художньому та публіцистичному стилях вибір був добровільним, а в діловодстві залежав від тогочасних суспільно-політичних умов. У поширенні польського впливу на живе мовлення важливе значення мала соціальна диференціація українського суспільства. Відповідні процеси та результати тогочасної мовної ситуації ілюструє лексика іншомовного походження, наявна в пам'ятках староукраїнської мови XVI–XVII ст., впливи у фонетиці та граматиці.

1.2. Причини виникнення полемічної літератури та її мовні особливості.

Перед тим, як з'ясувати причини виникнення полеміки як жанру, слід подати визначення цього терміна. Полемічну літературу потрактовують як сукупність художньо-публіцистичних творів, які були написані у формі церковно-історичних праць, відкритих листів, послань, промов. Такий вид художньої діяльності закликав до дискусії, суперечки протилежних сторін, до полеміки [71, с. 15].

Українська дослідниця полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст. Н. Поплавська зазначає, що полемічні твори виразно презентують оригінальну жанрову систему тодішнього вітчизняного письменства, з усією повнотою віддзеркалюють інтелектуальний рівень суспільства на зламі XVI і XVII ст., світогляд авторів і читачів [49, с. 35]. Дослідниця наголошує, що саме полемічна література перебирає на себе певною мірою функції як ораторського проповідництва, так і історичних літописів.

В українській літературі полемічна проза була явищем яскравим та неоднозначним. Узявши за основу питання та суперечності релігійного життя України, вона водночас надала авторам можливість літературно-художнього пошуку, удосконалення стилю й застосування різних поетичних засобів.

Головним духовно-культурним осередком, релігійним центром на той час стає Острог. Саме звідси вийшли перші антиунійні твори. Полемічні твори того періоду часто виходять за межі церковних суперечок, богословських дискусій. У них виразно проступають і викривальні риси. Українська полемічна література відстоювала, хоч і в релігійній формі, право народу на свою віру, на соціально-національне визволення, правдиво зображувала життя, страждання, утиски народу.

Полемічну літературу слід розглядати як сукупність творів, у яких знайшли своє відображення проблеми церкви та релігії, які хвилювали тогочасну українську спільність і щодо яких вона повинна була висловити свою власну позицію.

Історичні обставини після Люблінської та Берестейської уній склалися так, що боротьба за збереження національної автентичності сконцентрувалася навколо ідей оборони «віри і церкви руської».

У другій половині XVI ст. виникнення полемічної прози зумовили певні історичні обставини, зокрема утворення Речі Посполитої. Україна, потрапивши в економічну та соціально-політичну залежність від цієї держави, чинила збройний опір і прагнула позбутися польської експансії. У таких умовах визріла українська національна ідея, пов’язана з мрією про самостійну українську державу.

Помітний вплив на розвиток полемічної літератури справили релігійні обставини. Підписання Берестейської унії 1596 р. не дало бажаних наслідків. Її нав’язування українському народові ще більше загострило конфлікт між східною та західною церквами. Відбувалися релігійні дискусії між православними та католиками стосовно захисту церкви, які порушували й соціальні проблеми. Продовжувалися постійні суперечки щодо конкретних догматичних та обрядових розбіжностей між православ’ям та католицизмом, зокрема про сходження Святого Духа, чистилище, посмертну долю душі, першість Папи Римського, форми причастя.

У своїх творах полеміст критикували ідеологію католицької церкви, засуджували дії і вчинки українських єпископів, які зрадили православну віру, обстоювали інтереси православної церкви як «природної» для українців,

апелювали до ранньохристиянських ідеалів з метою викриття і виховання тих, хто піддається спокусам католицької церкви.

Зародження полемічної літератури, не обійшлося без культурно-освітніх причин та передумов. У той період на українських землях засновувалися єзуїтські школи, які викладали європейські науки, що були новішими та виховували учнів у західноєвропейському дусі.

На противагу католицьким навчальним закладам формувалися братства й братські школи. Це призвело до протистояння між тенденціями латино-європейської та греко-візантійської освіти й культури. Виникали друкарні, які видавали полемічну літературу, а це спричинило використання полемічних творів у боротьбі проти католицьких діячів та письменників. У школах того часу викладали твори європейських письменників, які водночас використовувалися для боротьби з уніатами й католиками. Що стосується ідей гуманізму й Відродження, які прийшли в Україну через Польщу, то православні діячі зустріли їх досить вороже, і сприймали як відродження язичництва.

У другій половині XVI ст. у Речі Посполитій, Україні зокрема, склалася унікальна ситуація: у релігійно-культурному житті зіткнулися з одного боку східне й західне християнство, а з іншого – греко-візантійська і латино-європейська культура. У світогляді тогочасних мислителів переплелися гуманістична та релігійна ідеологія. Така ситуація знайшла відображення в різноманітних полемічних пам’ятках, які мали спільні барокові особливості.

До підписання Берестейської унії важливу роль на розвиток полемічної літератури відігравала реформа календаря з наказу папи Григорія в 1581 році, проте особливого розвитку вона набула тоді, коли католицизм почав релігійно-ідеологічний наступ на православ’я.

Розпочалася боротьба із суперечок про те, яка віра є істинною, а яка – розкольницькою. Своєрідним поштовхом до інтенсивного розвитку цього жанру літератури стали твори польського римо-католицького священика П. Скарги «Про єдність Церкви Божої» й католика-поляка Бенедикта Гербеста «Вклад віри римської церкви». Автори цих творів критикували православну церкву, у діяльність якої втручалися візантійські імператори, а також докоряли через зарозумілість вищого духовенства. Вихід з важкого становища

православної церкви П. Скрага вбачав у поєднанні з Римом. Мислитель уважав католицьких єпископів прямими посередниками між Богом та людьми, за якими всі повинні іти смиренно та не критикувати їхніх дій.

На тлі боротьби із православ'ям П. Скарга порушив і деякі інші питання, що не мали стосунку до релігії. Одним з таких було питання мови. Теолог писав, що ще не було академії, де б вільні науки викладали на слов'янській мові. На його думку, з такою мовою неможливо стати вченим. Звідси й неуцтво, і хибні погляди. П. Скарга своїми трактатами змусив православних діячів-письменників заглибитися в історію, розвиток громадської думки, щоб нарівні вести полеміку [3, с. 195].

Серед українських політичних, церковних та літературних діячів не було єдиної позиції щодо подій, які відбувалися. Проте серед прихильників українського православ'я унія породила тривогу й спричинила «цілу хвилю» протестів у вигляді полемічних трактатів та памфлетів.

Першою відповіддю П. Скарзі був «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького та «Про єдину істинну православну віру» Василя Суразького. Мислителі захищали догми православної церкви та критикували інститут папства, а також новий Григоріанський календар.

Герасим Смотрицький належав до тих постатей тогочасного православно-католицького діалогу, які проявили себе не лише як активні борці з унією, а й ті, що визначали її ідейну спрямованість. Свою позицію від імені князя Острозького і православних вірян Смотрицький уперше виклав у передмові до Острозької Біблії.

Однак це був лише початок, справжнім полемічним твором Г. Смотрицького став «Ключ до Царства Небесного». У цій праці він не лише полемізує з католиками, а висловлює глибоку стурбованість тим, що православні нехтують євангельськими заповітами Ісуса Христа.

«Браття, ми – сильні, – підбадьорював паству Г. Смотрицький, – а тому мусимо нести немочі безсильних і не собі догоджати, а хитких у вірі вірою укріплювати» [65, с. 181]. Це перший доволі резонансний полемічний твір, на який спромоглися православні, написаний скоріше за все на основі праць Максима Грека.

В. Сурозький у творах актуалізував найбільш очевидні проблеми католицько-православних розбіжностей. У них ідеться про природу та місію Церкви, про духовну владу та уділення таїнств, про піст і звершення Божественної Літургії під час Великопостних седмиць, про свята та іконошанування. Тому твори В. Сурозького цілком відповідали потребам і вимогам часу. «Ставлячи проблему єдиної істинної віри, – пише В. Уляновський, – він показував, що перешкоджає єдності, а потім розглядав ряд канонічно-літургічних та обрядових розходжень» [62, с. 40]. Характерною рисою полемічного дискурсу В. Сурозького є те, що він був адресований як католикам, так і протестантам Речі Посполитої, чим він і відрізняється від інших полемістів Острозької духовної школи.

Проти поглядів П.Скарги виступає і Христофор Філарет. Зокрема, його «Апокрисис» гнівно засуджує підступну політику папства та зрадницькі дії верхівки українського духовенства.

«Календар римский новый» Г. Смотрицького змагаючись за незалежність «руської віри» з єзуїтом Б. Гербестом, засуджує вчення католиків про божественне походження папської влади й відкидає Григоріанський календар. У своєму творі він не завжди дотримується теологічних аргументів, натомість використовує гумор з приповідками і прислів'ями, написаний мовою наближеною до народу, і тому стає доступним широким масам.

Однак полеміст не обмежувалися проблемою боротьби з наступом католицизму. У своїх працях вони піднімали питання реформування православної церкви, висміювали відсталість і консерватизм православних ієрархів. Крім того, порушували проблеми нерівноправності людей, експлуатації одного народу іншим. Особливий полемічний пафос виділяє твори Івана Вишенського. Наприклад, у «Посланні до єпископів» він викриває духовенство користолюбців, що забули про Бога.

З розвитком полемічної літератури в українському суспільстві стався розкол. Та частина українців, яка перейшли на бік унії, убачаючи в ній шлях до релігійної самостійності, зіткнулася із ворожим ставленням православної частини.

Однак полемічна література мала й позитивний вплив на свідомість тогочасного населення. Полеміст на засадах гласності почали відстоювати інтереси українського народу, його самобутність, ідентичність, віру та права.

Як православна, так і уніатська церква намагалися зміцнити власні позиції, щоб збільшити свій вплив через розвиток освіти й побудову шкіл. Загалом полемічна течія дала поштовх для нового, ренесансного піднесення в розвитку філософських і правових ідей та уявлень про державу [22, с. 181].

Українська полемічна література мала синкретичний характер із переважанням теологічно-публіцистичного ракурсу. Автори цих творів активно використовували не тільки Біблію, патристику, документальні матеріали різні математичні й астрономічні розрахунки, але й інші літературні жанри й прийоми. У тексти вводилися літературні мотиви, сюжети, цитати, алюзії, ремінісценції з інших творів. Крім того, для полемічної літератури властиве розмаїття жанрів. Це науково-теологічні та публіцистичні трактати, памфлети, «відкриті листи», звернені одночасно до конкретного адресата й широкої аудиторії, послання тощо.

Що стосується мови творів, то частина авторів використовувала церковнослов'янську й слов'янізовану староукраїнську, коли йшлося про сакральні, високі матерії. А історико-побутові сцени описувалися переважно тогочасною розмовною мовою. Це сприяло засвоєнню народної лексики, фразеології, образності. Деякі твори написані польською мовою або староукраїнською, пересипаною полонізмами.

У творах, написаних простою мовою, тогочасні письменники, звертаючись до фактів реальної дійсності, конкретного життя, надавали перевагу джерелам живої розмовної мови і тільки богословські питання висвітлювали церковнослов'янською, перекладаючи окремі слова й вирази простою мовою.

На зламі двох століть – XVI та XVII, як унійні натхненники, так і опоненти були ідеологічно озброєні та навчені полемізувати. Це були гострі суперечки, що стосувалися релігійної та національно-культурної самоідентифікації українського народу за умов бездержавності, полонізації та релігійного експансіонізму.

Полемічна література неабияк вплинула на суспільно-політичні та культурні процеси того періоду. Окрім розгляду доцільності укладення унії та її можливих наслідків, взаємовідносин православних із католиками, письменники-полеміст порушили важливі проблеми стосовно організації церковного устрою та варіантів реформування православної церкви, для зміцнення її позицій у суспільстві.

Їхні твори сприяли піднесенню рівнів національної свідомості українців, розуміння ними свого місця в навколишньому світі. Однак, культурна конфронтація з поляками дорого обійшлася українцям. Більшість української шляхти прийняла католицизм і згодом полонізувалась. Унаслідок цього, українці втратили свою еліту – шляхту. Разом з тим релігійна полеміка спричинила формування джерел церковно-релігійної самобутності українського етносу та його національної свідомості.

1.3. «Ключ царства небесного» та його значення для дослідження мовотворчих тенденцій.

«*Ключ*…» Г. Смотрицького – це перший твір, який був надрукований в нашій країні не церковнослов'янською, а українською літературно-писемною мовою. Він є цінним матеріалом для дослідження історії української мови другої половини XVI ст. Він складається з присвяти Олександрові Костянтиновичу Острозькому, звернення « *До нарѡдовъ рꙋскихъ, коротꙋкая а пилная прꙗ(д)мовка…*» і двох полемічних трактатів.

У зверненні до українського народу Г. Смотрицький зобразив картину національно-релігійної боротьби. Він був невдоволений позиціями тієї частини української шляхти, яка ополячувалася та окатоличувалася. Водночас автор докоряв верхівці православного духовенства, яка нездатна протистояти натиску католицизму через свою неосвіченість і гонитву за грошима.

Він також був обурений окремими православними отцями, які були духовно убогими та аморальними. Саме відсутність високоосвіченої духовної верстви зумовила, на його думку, таку ситуацію в країні, бо важелі впливу на суспільство опинилися в руках єзуїтів. Тому вже у присвяті він закликав збагачувати свої знання й зростати духовно, удосконалюючи себе та своє життя. А ключову роль у цьому процесі мала відігравати рідна мова.

У трактаті «*Календар римський новий*» Г. Смотрицький з гумором та певним набором художніх засобів описує календарну реформу, прийняту папою Григорієм XIII. Новий календар, уведений на території Речі Посполитої, став знаряддям окатоличення українців, проявом насильства папи до України.

«Ключ царства небесного» за жанром є сатирично-гумористичним памфлетом, у якому автор піддає нищівній критиці ідею унії між православною й католицькою церквами, викриває експансіоністські наміри Ватикану щодо української церкви та його народу, спростовує раціоналістичні методи витлумачення істини віри [28, с. 110].

У тексті релігійно-містичні роздуми автора поєднані із ренесансно-гуманістичними ідеями, де на передній план виступає сильна та творча особистість, яка надає пріоритет не світським наукам, а духовній мудрості.

У «Ключі…» відчувається особлива майстерність Г. Смотрицького як сатирика. Його висловлювання яскраві та дотепні. Він подав низку цікавих побутових картин і зіставлень, у яких без богословської фразеології було відображено ставлення народу до нового календаря. Просвітитель звертався безпосередньо до широких мас, уникаючи книжного академізму, абстрактних суджень та висновків. Автор надав твору белетристичного характеру з відтінком політичного гострослів'я й жартівництва, а також використав народні прислів'я та приказки.

В основі досліджуваного полемічного твору представлено народне мовлення, що було зрозуміле як освіченій шляхті, так і нижчим верствам суспільства. Окрім того, на мовотворчість Г. Смотрицького значний вплив мали західноєвропейські реформаційні процеси.

У культурну та освітню сферу життя українців проникали іноземні явища, наприклад мовні елементи, унаслідок чого з'явилася велика кількість запозичень. Безумовно, ці процеси спонукали до появи різних варіантів лексичних, фонетичних та інших одиниць в одному із перших полемічних творів українського письменства другої половини XVI століття «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького.

Мова твору визначалася орієнтацію автора на широкі маси. Тому зображення життя народу тут подано «живою» українською мовою.

Г. Смотрицький широко використовує народні традиції, різні жарти та дотепи, які дуже часто створював сам. Найбільш яскраво ці елементи відображені в лексиці та фразеології. Чимало стійких словосполучень та виразів належить до духовної сфери людини, що ґрунтується на християнських чеснотах. Водночас багато таких висловлювань дуже влучно характеризують життєві реалії та людську поведінку.

Орфографія «Ключа…» показує наявність численних явищ, які пов'язані з другим південнослов'янським впливом. Наприклад, написання літери *ъ,* яку автор часто пише всередині слова: *творъца* [56, с. 1], *кръви* [56, с. 9], *мѣстъца* [56, с. 37] тощо. Інколи трапляється поєднання двох букв *аа: котораа* [56, с. 3], *свѣтаа* [56, с. 4].

«*Ключ…*» може зацікавити багатьох дослідників історичної морфології української мови. У ньому засвідчено велику варіативність форм. Поряд з традиційними закінченнями автор часто використовує народнорозмовні. Наприклад іменники -о- основ у називному відмінку множини виступають із закінченням **-ове/-еве**, що належить відмінюванню -u- основ: *народовѣ* [56, с. 6], *сыновѣ* [56, с. 39], *жидовѣ* [56, с. 8]. Ці іменники часто виступають із паралельними флексіями – давніми і новими. А ряд прикметникових форм, ужитих у тексті, можна віднести до розмовних польських*: вѣликоѣ славы и дивноѣ справы* [56, с. 8], *найпростѣ(й)шї* [56, с. 35]. Хоча деякі закінчення прикметників властиві також говорам південних наріч української мови: *нѣпоро(ч)нои* [56, с. 9].

У полемічному творі наявний матеріал для вивчення історичного синтаксису української мови. Засвідчено різні засоби ускладнення: вставні слова та словосполучення, звертання, уточнювальні члени речення:«*С которого то поправлѣ(н)ѧ яко видимъ за правды мало што доброѣ дѣѣтъсѧ»* [56, с. 27].

На рівні лексики «Ключ царства небесного» яскраво демонструє велику кількість власне питомих українських слів та запозичень з різних мов: *гинути* [56, с. 1], *подманути* [56, с. 41], *смѣтьѣ* [56, с. 28], *свѣдчатъ* [56, с. 31]. Найбільш відчутним є польський вплив на формування лексичної системи: *кто хцѣ* [56, с. 33], *цалы(й)* [56, с. 30], *нѣндзу* [56, с. 37]. З часом вплив церковнослов'янської мови на староукраїнську зменшується, у зв'язку з

активним уживанням народнорозмовної мови. Це помітно на всіх рівнях мовної системи: від фонетики до синтаксису. У цьому й полягає важливе значення пам'ятки для вивчення різних аспектів мови другої половини XVI століття.

Зафіксовані в «*Ключі*…» приповідки, приказки, влучні вислови, стійкі вирази, що відображають духовну скарбницю народної мудрості українського народу є неоціненним джерелом для вивчення не лише літератури, а й української мови: *«Хто самъ нє (з)могаєть помочи ѡ(т) и(н)ши(х) жадаєтъ»* [56, с. 10].

Можна зробити висновок, що Г. Смотрицький під час написання твору дотримувався певних принципів орфографії, що діяли на той час, зокрема, другий південнослов'янський вплив. Він зберіг давні елементи , успадковані з попередніх періодів розвитку української мови, що функціонували поряд із новішими утвореннями. Те середовище, у якому жив і творив митець, а саме північне наріччя української мови, поєднане із рідною авторові подільською говіркою є важливим матеріалом для дослідження сучасної лінгвосистеми рідної мови.

1.4 Поняття про тропи в аспекті діахронії.

Стилістичні фігури завжди були важливими образними засобами в текстах різних жанрів незалежно від часу їх створення. Наприклад, давня метафора, як зазначала Л. Андрієнко, виникла на основі об'єктивних гносеологічних законів як пізнання конкретного через конкретне. Це відбувалося на тому етапі розвитку мислення, коли відсутність певних понять робила неможливим пізнання конкретного через абстрактне. А з розвитком логіки метафора була витіснена у сферу літературної творчості та набула статусу тропа [20, с. 43].

У полемічній літературі засоби художньої виразності відіграють ключову роль. Їх потрактовують як дієвий засіб впливу на читача. Найбільш уживаними в трактатах відомих полемістів є метафори, епітети та порівняння, які були пов'язані з художнім утіленням барокових образів і віддзеркалювали специфіку світосприйняття людини того часу.

У метафорі дослідники вбачали не лише модель світу, а й універсальний засіб його пізнання. Метафора була окрасою художньої мови в літературі

попередніх віків. Джерелами метафор у творах українських письменників стали: Біблія, міфологія, антична література, побутові ситуації. Фундаментом метафоричних образів на той час були архетипні символи, які зазнали переосмислень і зумовили нову естетичну якість метафори.

У давній літературі письменники, які порівнювали різні об'єкти, прагнули знайти в них схожість внутрішню. Це давало змогу визначити їхню функцію в навколишньому середовищі, розкрити духовний зміст.Середньовічні порівняння Д. Лихачов називав ідеологічними, тому що вони представляли ідеологію свого часу і це пояснює їх традиційність. Наприклад, письменники періоду Київської Русі порівнювали явища світу матеріального та духовного або сучасних людей з особами Старого Заповіту. Це давало змогу виокремити основні якості та властивості того чи того об'єкту [29, с. 176].

Часто тропи митців базувалися не на реальному спостереженні, а на символічному паралелізмі. Через те, що вони використовували у своїй роботі однаковий теологічний фонд, ці символи повторювалися й ставали більш традиційними. Тому автори, прагнучи усунути цю одноманітність, вдавалися до створення картин символів.

Досліджуючи твори барокового мистецтва вчені помітили, що для них є характерним уживання розгорнутих порівнянь і метафор. Це створює окремий словесний малюнок, що переростає в яскраву картину, узяту з повсякденної дійсності. Об'єктами порівняння того періоду були абстрактні поняття з духовної сфери, а саме: душа, чеснота, праведність, моральні якості, прагнення і переконання [19, с. 50].

Стилістичні фігури могли виконувати й композиційну функцію. На їх основі міг складатися весь твір, а впродовж розгортання сюжету автор поглиблював та деталізував образ, шукаючи подібні ознаки.

Для побудови метафоричних та порівняльних структур письменники використовували здобутки Античності, бо християнська образність з часом утратила своє панівне становище. Її почали витісняти образи, узяті з античної міфології, фольклору, історії середньовічної Європи. Це сприяло запозиченню українською літературою античних образів, крилатих висловів, слів-символів.

Твори фіксують чимало метафор і порівнянь із лексемами на позначення місяця, сонця, зірок. У релігійній літературі за допомогою астрономічної символіки змальовували образи Христа, Богородиці, святих. Тропи, побудовані на порівняннях із небесними світилами, сприймалися не як книжні, а як народні.

Нерідко в текстах порівняння й метафори, засновані на флористичних образах, особливо назви рослин, які згадуються в Біблії, де вони вживаються з певним значенням. До прикладу, цвіт фініка символізував праведність, а велич християнської віри порівнювалася з могутнім деревом. Тропи, побудовані на паралелях зі світом природи, були алегоріями Божої сили, людської душі в боротьбі зі смертю та воскресінням. Ці стилістичні засоби допомагали переконати читачів у правдивості воскресіння та донести релігійні істини.

Власне українське, національне підгрунтя мають стилістичні фігури, запозичені з образів аграрної сфери діяльності людини. Вони фіксують картини селянського побуту, відтворюють реалії землеробства й виражають побожне ставлення українців до праці. Наприклад, із землеробством в українців пов’язаний образ вола, який є символом терпіння. Цей образ постає і в текстах українських полемістів, де вони порівнюють з ним і апостолів, і своїх сучасників [20, с. 321].

Прикметною рисою метафоричних перенесень і порівнянь у митців було зіставлення речей високого плану з речами більш приземленими, що відображали повсякденне життя людей. Це створювало специфічний образний колорит, увиразнювало думку, яку хотів донести автор, а також посилювало ефективність сприйняття образу, його унаочнення. Крізь призму цих образів, читач міг зрозуміти особливий дух тієї епохи, ціннісні орієнтації людей та їх міжособистісні стосунки.

У полемічних текстах важливим виражальним засобом був епітет, який мав низку своєрідних ознак. Найбільш розгалужені ряди епітетів автори формували навколо слів, що позначали поняття релігійної сфери. Це надавало особам, предметам певних особливостей з позицій християнського світогляду та моралі. Епітети в давні часи використовували для найменування Бога-Отця,

Ісуса Христа, Богородиці. Серед них виділяли традиційні (усталені) та індивідуально-авторські, відсутні в текстах релігійного характеру.

Засобом творення панегіризму у творах були позитивно оцінні епітети. Оцінка предмета могла бути безпосередньою, коли епітети поєднувалися з лексемою на позначення особи, і опосередкованою, коли означували широкий спектр людських чеснот, духовний світ, вчинки тощо.

Досліджувані тексти фіксують використання традиційного набору епітетів, здавна відомих пам'яткам полемічної літератури. З їх допомогою створювали образ ідеального героя. Це сприяло збільшенню кількості атрибутивів, якими полеміст описували своїх сучасників чи святих: *зацний, презацний, цний, працьовитий, статечний, щодробливий* [17, с. 273].

Епітетами негативної оцінки позначалися біблійні та історичні особи, які зганьбили себе негідними вчинками. Широковживаним був полонізм *окрутний*, тобто немилосердний, лютий, жорстокий, проте він залишився лише у говірках. Багато епітетів давньоруські автори брали з текстів Євангелія та іншої християнської літератури, а також запозичували загальноєвропейські теми та мотиви [17, с. 275].

Виразниками ідеї нестатечності людського життя ставали атрибутиви, що належали до лексеми *світ*. Цей ряд містили питомі та запозичені слова: *облудний, марний, фальшивий, малий, короткий, дочасний* та інші. Чимало епітетів надавали всебічної характеристики **слову** в його сакральному і земному вимірі. **Слово** з одного боку поставало як *добре, злате, мудре,* а з іншого – *зле, смертоносне, образливе, неприємне.*

Епітети, що вживалися на позначення духовних осіб та понять, пов'язаних з релігією, стали надбанням лексичного фонду нової української літературної мови. Найчастіше вони побутують у текстах конфесійного характеру: Бог святий, милосердний, благословенний; Ісус Христос найдорожчий, ласкавий, милий. Також представлено сполучення із стійкими епітетами, які поширені у фольклорних текстах, що свідчить про вплив народної мови на літературну.

Були певні суперечності з приводу «лінгвістичного статусу» гіперболи. Її впродовж всього історичного розвитку розглядали як: поетичну фігуру, троп,

особливу властивість тропа, стилістичний прийом. Проте найчастіше гіперболу відносили до тропів. Гіперболу як троп визначав Арістотель, називаючи її метафорою.

Основним об'єктом гіперболізації був внутрішній світ людини, тому висловлювання гіперболічного характеру зосереджувалися у сфері людської діяльності та подіях навколишнього середовища, які стосувалися інтересів людини. У творах гіпербола виконувала ряд функцій: привертання уваги, переконання, вихваляння, критики, створення гумористичного ефекту тощо.

Алегорія у своїй первісній формі була спрямована на те, щоб просто передавати прихований зміст, використовуючи при цьому інші образи, які, не пов'язані ні з чим. Алегорія застосовувалася при тлумаченні Гомера, Біблії, так як мала однозначний характер і давала змогу персоніфікувати чесноти і вади. Поняття алегорії є дуже близьким до метафори. В обох випадках слова сполучаються за їх прямим значенням, завдяки чому створюється контекст. У багатьох алегоричних образах відбилося розуміння людиною добра, зла, справедливості та інших моральних цінностей. Отже, естетичні засади давнього періоду літератури дали поштовх до нового розвитку виражальних засобів української мови. Сприйняття слова як засобу осягнення світу привертало увагу до його семантичної глибини й сприяло розкриттю його образного потенціалу.

Висновки до 1 розділу.

Особливість мовної ситуації на українських землях у XVI–XVII ст. виявлялася в літературно-писемній царині. Адже в той період функціонувало декілька мов, а відповідно їх паралельне існування стримувало розвиток тогочасної української мови як на народній основі, так і на літературній. Вибір мови залежав від осередку суспільного життя: у художньому та публіцистичному стилях вибір був добровільним, а в діловодстві залежав від тогочасних суспільно-політичних умов. Полемічна література неабияк вплинула на суспільно-політичні та культурні процеси того періоду. Окрім розгляду доцільності укладення унії та її можливих наслідків, взаємовідносин православних із католиками, письменники-полемісти порушили важливі проблеми стосовно організації церковного устрою та варіантів реформування православної церкви, для зміцнення її позицій у суспільстві. Українська

полемічна література мала синкретичний характер із переважанням теологічно-публіцистичного ракурсу. Автори цих творів активно використовували не тільки Біблію, патристику, документальні матеріали, але й власні літературні жанри й прийоми. У текстах, написаних простою мовою, тогочасні письменники, звертаючись до фактів реальної дійсності, конкретного життя, надавали перевагу джерелам живої розмовної мови і тільки богословські питання висвітлювали церковнослов'янською.«Ключ царства небесного» за жанром є памфлетом, у якому автор піддає нищівній критиці ідею унії між православною й католицькою церквами. У тексті релігійно-містичні роздуми автора поєднані із ренесансно-гуманістичними ідеями, де на передній план виступає сильна та творча особистість, яка надає пріоритет не світським наукам, а духовній мудрості. У полемічній літературі засоби художньої виразності відіграють ключову роль. Їх потрактовують як дієвий засіб впливу на читача. Найбільш уживаними в трактатах відомих полемістів є метафори, епітети та порівняння, які були пов'язані з художнім утіленням барокових образів і віддзеркалювали специфіку світосприйняття людини того часу.

РОЗДІЛ 2
МОВНИЙ АНАЛІЗ «КЛЮЧА…» НА ТЛІ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНО-ПИСЕМНОЇ МОВИ XVI СТОЛІТТЯ

2.1. Лексичне багатство пам'ятки як відображення мовних контактів і запозичень.

«Ключ царства небесного» є першим друкованим твором, виданим не церковнослов'янською, а українською літературно-писемною мовою.

Пам'ятка містить цінний матеріал для дослідження лексичного рівня української мови другої половини XVI ст., який до цього часу ще не був проаналізований. Незважаючи на те, що Г. Смотрицький добре знав грецьку, латинську та церковнослов'янську мови, в основі його твору – народне мовлення, яке добре розуміли і високоосвічена шляхта, і нижчі верстви населення. Крім того, на мовотворчість автора значний вплив справили західноєвропейські реформаційні процеси.

Під час дослідження тексту «Ключа…» було виявлено велику кількість лексичних одиниць, які належать до конфесійного стилю. Тому їх можна поділити на окремі лексико-семантичні групи:

1) біблійні персонажі та церковно-міфологічні постаті;
2) назви служителів релігійного культу та офіційних чинів церковної ієрархії;
3) церковні організації, богослужбові приміщення та предмети церковного вжитку;
4) поняття, пов'язані з віровченням, назви людей за їх відношенням до церкви;
5) назви релігійних свят та книг;
6) фразеологізми церковного походження.

У творі Г. Смотрицького вживаються кілька назв біблійних осіб. Наприклад, лексема *Бо(г)* [56, с. 27] –, що називає верховну істоту, яка створила світ і керує ним [СУМ 3, с. 3]. Також можна виділити слово *гди* [56, с. 26], яке походить з праслов'янської мови і утворене на базі форми *ghostipotis*, тобто первісної назва хазяїна дому, яка згодом стала титулом Бога [42, с. 131].

Трапляється також назва «триєдиного божества» – *тройца* [56, с. 39], у якій, згідно з християнським вченням, поєднується три іпостасі: *богъ отець, сынъ божий* та *святый духъ*[СУМ 23, с. 55]: «*…яко жє сынъ ѡтцꙋ и свтомꙋ дхꙋ*» [56, с. 40].

Назви церковно-релігійних істот у тексті представляють такі лексеми як: *англъ* [56, с. 46], тобто створена Богом безтілесна, надприродна істота, що повідомляє людям його волю [СУМ 1, с. 67] та *сатана* [56, с. 42] – уявна істота, яка є уособленням злого начала [СУМ 22, с. 153]. У пам'ятці вживається також лексема *дияволъ* [56, с. 14], тобто «наклепник», що запозичена з грецької через посередництво старослов'янської мови [СУМ 8, с. 81].

Лексичні одиниці, що вказують на служителів релігійного культу, збереглися переважно й в сучасній мові. Більшість із них належить до давньокиївських запозичень з грецької мови, наприклад: *єпископъ* [56, с. 17] – наглядач, хоронитель, глава християнської громади [СУМ 9, с. 181]; *свщє(н)никъ* [56, с. 28] – служитель православної церкви, за саном середній між дияконом і єпископом [СУМ 22, с. 36]; *патріа(р)хъ* [56, с. 27] – верховний ієрарх у ряді християнських церков [СУМ 20, с. 316]. Згадуються також імена грецьких церковних учителів: *Василїа Вєликого, Григоріа Богослова, Іоан(н)а Златоустаго, Аданасїа, Кирила Дам(м)аскина* [56, с. 17].

Серед назв церковних організацій, богослужбових приміщень та предметів церковного вжитку у «Ключі…» часто вживаються похідні одиниці від слова *цє(р)ковъ* [56, с. 17], наприклад прикметник *церковны(й)*, що виступає в ролі означення до назв тих чи інших предметів, осіб і вказує на їх приналежність церкві [СУМ 27, с. 47]: *кола цєрковныє* [56, с. 36], *слуги цр҃ковныє* [56, с. 34] тощо. В окремих випадках в тексті паралельно до лексеми *церква* функціонує її книжний старослов'янський варіант *хра(м)* [56, с. 6].

На позначення внутрішніх атрибутів церкви вживалися слова: *прєстолъ* [56, с. 13], тобто освячений чотирикутний стіл, який розміщується посередині вівтаря [СУМ 20, с. 266]; *катєдра* [56, с. 25], в перекладі з грецької позначає посаду єпископа [СУМ 14, с. 107]; *органъ* [56, с. 27] – духовний клавішний музичний інструмент, що використовується в католицьких богослужіннях [СУМ 18, с. 209].

Предмети церковного вжитку в тексті виражені такими лексемами: *рызы* [56, с. 6] – це верхній священний одяг, круглий, без рукавів, із великим вирізом спереду [СУМ 22, с. 175]; *крε(ст) золоти(и)* [56, с. 46] (хоча українське слово «хрест» виникло під впливом вимови і написання імені Христос та походить від грецького *christos* [42, с. 134]; *кади(л)ница* [56, с. 16] або сучасний відповідник – ладан [42, с. 134].

У досліджуваній пам'ятці використовується багато релігійно-культових понять. Серед них можна виділити: *православїи* [56, с. 8] (лексема утворилася з основ прикметника *правъ*, тобто правильний, слушний, справедливий та іменника *слава* [СУМ 20, с. 52]; *анафеми* [56, с. 42] (означає прокляття, відлучення від церкви) [СУМ 1, с. 71]; *догматъ* [56, с. 8] (основні положення віровчення) [СУМ 9, с. 102]. Наявне також слово *пророк* [56, с. 28] (провісник, оракул), запозичене зі старослов'янської мови [СУМ 21, с. 213].

Автор «Ключа…» описав декілька відомих церковних свят, а саме: *«…тройчєскаго явлєнїа бж(с)тва на Иєрдани»* [56, с. 44] та *Пасха* [56, с. 37] – іудейське свято на честь виходу з єгипетського рабства. З-поміж релігійних книг у тексті згадується *єва(н)гєлиє* [56, с. 22] (перші чотири книги Нового Завіту, написані євангелістами Матвієм, Марком, Лукою та Іоанном [СУМ 9, с. 133]) та *ѵ*став(х) [56, с. 17] (лексема позначає положення та закони [СУМ 25, с. 257]).

В аналізованому тексті виявлено велику кількість штампів та фразеологізмів церковного походження. Найпоширенішими є сталі вирази, утворені за допомогою лексем *святый* та *божий*, наприклад.:*дх҃ѵ свтомѵ* [56, с. 6], *свѧтого крщнїа* [56, с. 14], *в писмє свт҃о(м)* [56, с. 21], *бж҃ε нарожє(н)ε* [56, с. *29]*; *слова бж҃ї* [56, с. 22], *исти(н)нѵ пра(в)дѵ бж҃їю* [56, с. 7] *божємѵ законѵ* [56, с. 29], *ласки божєє* [56, с. 42]. Фразеологізми не так активно використовуються Г. Смотрицьким у пам'ятці, проте трапляються й поодинокі випадки їх уживання: *всєтворитє(л)ныε рѵки* [56, с. 26], *Хр(с)товы(х) страстей* [56, с. 35],*цр҃ства нб(с)ного* [56, с. 14], *православной вєрε* [56, с. 15], *кровъ сп҃ситєлнѵю* [56, с. 41].

Мовна ситуація України XVI–XVII ст. була нестабільною. Це зумовлено тим, що за період свого існування та розвитку наша держава мала відносини

різного характеру з іншими країнами: воєнні, торгові, союзницькі тощо. Через часті мовні контакти відбувався постійний обмін словами, у деяких випадках він навіть набував примусового характеру. Варто зазначити, що попри функціонування більше десятка мов у різний час (староукраїнська, церковнослов'янська, польська, латинська, грецька, чеська, німецька та ін.) на окремих українських територіях, не всі так широко використовувалися, тому й відрізнявся їх вплив на українську.

Під час дослідження полемічного трактату можна зрозуміти, що мова того періоду має неоднорідне походження, адже більшість термінів – це латинські (*вєра, дүша*) та грецькі запозичення (*єрєсъ, грєхъ* тощо). Хоча лексика релігійно-церковної сфери творилася й на слов'янському мовному ґрунті (*православїє, пророк, тройца* та ін.).

Оскільки автор свідомо добирав слова, створюючи або перекладаючи текст, то виникає запитання, чому, знаючи рідне слово, він використовував запозичене. Можливо, це було зумовлено мовною ситуацією, і для багатьох ці запозичення сприймалися не як чужі, тому це сприяло появі різних варіантів лексичних одиниць у писемно-літературній мові.

Г. Смотрицький у «Ключі…» досить активно використовував церковнослов'янську мову, що зумовлено стилем пам'ятки, проте лише у кількох тематичних групах, тому їх вплив був незначним. Переважно це іменники абстрактного характеру, а також прикметники, слова на позначення певного стану та дій людини тощо.

До них можна віднести такі лексеми*: воско(р)мивши* [56, с. 9] (давати кому-небудь їжу, годувати [СУМ 5, с. 120]); *разумѣти* [56, с. 10] (здатність людини мислити, відображати й пізнавати об'єктивну дійсність [СУМ 25, с. 95]). За словотворчими ознаками, до старослов'янізмів належать слова що мають суфікси -знь, -тель, -ство, -иня. Переважно це лексеми абстрактного характеру, зокрема *противозако(н)ство* [56, с. 20] (невідповідність закону, суперечливість йому [СУМ 23, с. 128]); *всєворитєлны(м)* [56, с. 23] (той, що створив все [СУМ 4, с. 83]) та ін.

Оскільки тогочасні українські території перебували під владою Речі Посполитої, польська мова активно побутувала серед населення, тому

культурні діячі добре її знали та використовували в полемічних виступах проти католицизму.

У пам'ятці автор часто використовує полонізми на позначення предметів та явищ повсякденного вжитку, наприклад: *мєшка(н)є* (пол. *mieszkanie* «місце для проживання» [СУМ 17, с. 74]): *«…єсли кто будєтъ миловати мєнє а сло(в) моих пи(л)но слухати, тєды и ѡтцъ мо(й) пє(в)нє сѧ єго тєжъ ро(з)милуєтъ, а до нєго при(й)дємо и мєшка(н)є собє у нєго учинимо»* [56, с.15].

Не менш поширеними в трактаті є лексеми на позначення фізичного, психічного чи психологічного стану людини: *нєндза* (пол. *nędza*, тобто нужда, злидні [СУМ 19, с. 32]): «*…законъною нєндзу клєпати нєборачъку…»* [56, с. 37].

У тексті також представлено велику кількість прислівників та службових слів польського походження: *моцно* (пол. *mocno* «сила» [СУМ 17, с. 154]): «*…злучили моцно, и звѧзали крѣпко нєра(з)длную ѣ силу, власть и єдность»* [56, с. 17]; *чюдовнє* (пол. *cudownie* «чудово» [СУМ 27, с. 63]): *«…або нє вѣрѧть жє Хс Спсъ нашъ такъ чюдовнє крєстилсѧ въ Ердани»* [56, с. 38]; *барзо* (пол. *bardzo* «дуже» [СУМ 2, с. 50]): *«…барзо долъ злый…»* [56, с. 36].

Запозичення з грецької мови прийшли до нас з поширенням впливу християнства та розвитком церковної літератури через посередництво старослов'янської мови. Письменники, задля кращого розуміння та швидкого поширення своєї творчості, використовували лише найбільш зрозумілі для своїх сучасників слова. У XVI–XVII столітті грецька стала одним із основних предметів навчання в школі та інших навчальних закладах і продовжувала використовуватися в богослужбових обрядах.

Однак, лексика грецького походження значно поступається запозиченням з інших мов, які були виявлені у творі, наприклад: *апостол* [56, с. 18] (гр. *ἀπόστολος* «посланець» [СУМ 1, с. 47]); *єпископ* [56, с. 12] (грец. *ἐπί σκοπέω* «найвищий керівник церковного життя кожної єпархії» [СУМ 9, с. 130]); *патрїарх* [56, с. 21] (*πατήράρχή* «грецька назва старійшин, родоначальників, титул єпископа-предстоятеля православної церкви» [СУМ 21, с. 167]).

Зародження культурно-мовних стосунків між Німеччиною та Україною сягає періоду XVI – XVII ст. А важливу роль у поширенні германізмів відіграла суміжність територій, торгівля з країнами Західної Європи та утвердження магдебурзького права.

В аналізованому полемічному тексті, лексеми германського походження потрапляли в староукраїнську мову переважно через посередництво чеської та польської: *гара(з)дь* [56, с. 27] (гот. *garazds* «здатний добре говорити» [СУМ 6, с. 45]); *фрасу(й)сѧ* [56, с. 35] (нім. *fressen* «злитися, гніватися» [СУМ 27, с.178]).

Поширеними у «Ключі…» є назви одягу та його частин, запозичені з німецької мови, зокрема *шарлаты* [56, с. 28] (свн. *scharlat* «одяг червоного кольору» [СУМ 27, с. 230]); *футро* [56, с. 32] (нім. *futter* «хутро» [СУМ 27, с. 245]).

Латинізми починають успадковуватися ще з києворуської мови. З поширенням науки та вивченням латинської мови в українських школах, латинізми не припиняють приходити до нас і в XV-XVIII ст., частина з них увійшла через польське посередництво.

Латинська мова в країнах Західної Європи залишалася мовою науки, мистецтва та католицької церкви, тому Г. Смотрицький активно її використовував у своєму трактаті. До латинізмів ужитих в тексті можна віднести: *кардыналы* [56, с. 41] (лат. *cardinalis* «найвища посадова особа католицької церкви після папи» [СУМ 14, с. 193]); *кгрєкомъ* [56, с. 7] (лат. *graecus* «грек» [СУМ 1, с. 591]); *цєсаромъ* [56, с. 20] (лат. *cesar* «цісар» [СУМ 27, с. 220]); *цєрємонии* [56, с. 38] (лат. *ceremonia* «церемонія» [СУМ 27, с. 201]); *фамїлии* [56, с. 42] (лат. *familia* «сім'я» [ЕСУМ 27, с. 231]).

Уживання в досліджуваному творі аналогічних за значенням, проте різних за походженням лексем, сприяло появі синонімічних рядів, утворених на основі запозичень з різних мов або питомих слів і запозичених, зокрема: *нєндза – оубо(з)ство, моцъ – сила, сумнєнє – вонтъпєньє* тощо.

Наприклад, *нєндза* та *оубо(з)ство*, *убожєство*, мають синонімічне значення, а саме: нужда, злидні, матеріальна незабезпеченість, нестатки, брак засобів для існування, бідність, тому полеміст використовує їх в схожих мовних ситуаціях [СУМ 19, с. 32]): *«…законъною* ***нєндзу*** *клєпати нєборачъку…»*

[56, с. 37]; *«…и ѡ(т)чєски(х) прави(л) собо(р)ни(х) ни в чо(м) нє нарушаючї а ижъ суть в* ***убожєствѣ****»* [56, с. 20]; *«…ра(д) бы бѣдны(й)* ***оубо(з)ство*** *своє роботою по(д)могъ, боитсѧ пна мусить лишити…»* [56, с. 20].

Речення *«…злучили моцно, и звѧзали крѣпко нє ра(з)дѣлную силу, власть и єдность»* [56, с. 35] презентує два ряди синонімів: ***злучили і звѧзали, моцно і крѣпко***. Можна зрозуміти, що обидві лексеми сполуки ***звѧзали крѣпко*** мають українське походження, хоча притаманні для всіх слов'янських мов, однак слово ***моцно*** – польське.

У трактаті наявні слова на позначення темпоральності, наприклад: стсл. *врємѧ* та питоме *час* : *«Тоє ли што было злоє* ***врємѧ*** *и ѡ(т)кинєно, чили тоє што єсть доброє и вѣчно»* [56, с. 12], *«…и(ж) кгды бы насвѧтши(й) папєжъ якона(й)вы(ш)ый намѣсни(к) бжый а всє(го) свѣта голова та(к) мдрє а потужнє в* ***ча(с)*** *тому нє забєжа(л)…»* [56, с. 24] – за змістом лексеми були рівноправними, проте, у реченні *«…свѣта вєдлє* ***врємєнъ*** *и* ***часовъ*** *имъ даныє…»* [56, с. 41] Г. Смотрицький використовує одночасно обидва слова з метою ампліфікації.

Крім того, у полемічному творі автор уживає церковнослов'янізми, що мають питомий відповідник, який є майже тотожним за звуковим складом: старослов'янське *зразумѣти* й питоме *зрозумѣти*: *«…прєто правовѣрныє народовє рускиє, тоє што єсть с пи(л)ностю рачтє прочитати и* ***(з)разумѣти****…»* [56, с. 14], *«…с пилностю прочитати, и добрє* ***зразумѣти*** *тоє малоє составлєнє…»* [56, с. 10], *«…с чого можєм снаднє обачити, и властнє* ***зрозумєти****…»* [56, с. 33].

Отже, основною тематичною групою лексем у «Ключі…» є релігійно-культові поняття, а також паралельно використовуються слова на позначення соціальних верств осіб, абстрактного характеру, повсякденного вжитку, стану чи певних дій людини. Мовна ситуація XVI-XVII ст. сприяла збагаченню словникового запасу та словотворчих засобів, урізноманітненню мови.

Найбільшого впливу лексична система тексту зазнала з боку польської, латинської, грецької, церковнослов'янської мов. Їхні лексеми потрапляли до української з розмовного та писемного мовлення, що відображалося на процесі

адаптації чужих слів, тому що більшість зазнавала змін у процесі розвитку мови, а решта залишалася оригінальною.

Тому, один і той самий предмет мав кілька варіантів його назви, що сприяло утворенню синонімічних рядів. Варто також зазначити, що еволюція запозичених лексем була різноманітною: одні залишалися, витіснивши питомі, а інші – архаїзувалися. Частина з них функціонує в сучасній українській мові.

2.2. Фонетична та морфологічна варіативність староукраїнської мови на прикладі полемічного твору Г. Смотрицького.

Фонетичні зміни в мові відбуваються за певними законами, основним з яких є те, що однакові звуки у тій самій мові або в тому самому говорі, за схожих фонетичних умов і в той самий час зазнають однакових змін і наслідки цих змін теж однакові. Проте ця основна закономірність звукових змін може ускладнюватися, зокрема аналогією, міжмовними і міждіалектними контактами

Поступова зміна звуків і їх сполучень визначає якісну зміну всієї фонетичної системи певної мови, тобто якісну зміну матеріальних засобів вираження значень слів і граматичних категорій. Тому, звукові зміни в мові дуже часто бувають тісно пов’язані з лексичними та граматичними явищами, і можуть зумовлювати їх розвиток.

Без вивчення історії звукових змін важко зрозуміти окремі явища з історії граматичної будови мови, а тому вивчення будь-якої мови завжди розпочинається з дослідження її фонетичної системи. «Ключ…» характеризується типовими для літературно-писемної мови того періоду фонетичними особливостями, проте ретельний аналіз тексту дозволяє виділити оригінальні риси.

Виразні фонетичні варіанти ілюструють звукові рефлекси, пов’язані з виявом колишніх **ę, *’a*: *взѧвши* [56, с. 8], *взал* [56, с. 12]– *взєла* [56, с. 18]; *кнѧж* [56, с. 2] – *кнєжти* [56, с. 1]; *глѧди* [56, с. 16] – *глєдить* [56, с. 28]; *дєсѧти* [56, с. 30] – *дєсєти* [56, с. 30]; *памѧтают* [56, с. 9] – *памєтаєтъ* [56, с. 27]; *точитсѧ* [56, с. 30] – *точитсє* [56, с. 3] та ін. Такі вияви фонем характерні для поліського вокалізму, якому властиве вживання у наголошеному складі *я* **(ѧ)**, в ненаголошеному – *ε*.

Голосний *о* реалізується у таких варіантах: *зрозумєти* [56, с. 33] – *зразум**ѣ**ти* [56, с. 10], *жодєн* [56, с. 34] – *ж**а**дєн* [56, с. 13], *толко* [56, с. 1]– *т**ы**лко* [56, с. 32]. Перехід *о* в *а* у ненаголошеній позиції є відображенням церковнослов'янських фонетичних рис, у наголошеній – польськомовної вимови, а варіанти *к**о**ждому* [56, с. 4] – *к**а**ждому* [56, с. 6] – це пряме наслідування давніх українських форм.

Аналізованому полемічному твору притаманне вживання ятевого рефлексу ε, що належить північноукраїнським говорам. Більшість словоформ фіксують його під наголосом, наприклад: *вѣчноє* [56, с. 1] – *в**є**чного* [56, с. 18], *всѣми* [56, с. 17] – *вс**є**мї* [56, с. 30], *вѣмъ* [56, с. 15] – *в**є**м* [56, с. 35], *сє дѣєть* [56, с. 36] – *д**є**єтсѧ* [56, с. 26].

Також у тексті засвідчено декілька південноукраїнських варіантів, а саме: *всѣ тыє рѣчи* [56, с. 1] – *вс**и** мало помѧтают* [56, с. 9], *довтѣпныи* [56, с. 25] – *довт**и**пный* [56, с. 25], *лѣпшєє – л**и**пшєє* [56, с. 3]. Можливо, це відображення рідної автору подільської говірки.

Чимало є прикладів сплутування фонем *ы* та *і*, що зумовлено появою нового голосного *и*: *вторый* [56, с. 31] – *втор**и**й* [56, с. 33], *другых* [56, с. 1] – *друг**и**х* [56, с. 9], *иншии* [56, с. 38] – *инъш**ы**є* [56, с. 23]. Очевидно, народне мовлення тих часів вже містило новосформований передньо-середній звук *и*.

У «Ключі…» також зафіксовано наближення звука *е* до *и* в ненаголошеній позиції: *хр**и**стиѧнскоє* [56, с. 15] – *хр**є**стиѧнскаѧ* [56, с. 31], що не властиво північноукраїнським говорам, і пов'язано з польським впливом та різними аналогіями, як-от: *хрестияньскихъ* із *хрестъ*.

Ненаголошений давній голосний *і* на початку слова в українській мові дуже часто занепадав. Прикладом такого занепаду в досліджуваній пам'ятці є лексеми: *мает – имает* [56, с. 25], *справил – исправил* [56, с. 25], *споду – исподу* [56, с. 27].

Досить поширеними у тексті є приклади переходу *е* в *о* після шиплячих. Цей процес засвідчено як в основах слів, так і в закінченнях: *пришол* [56, с.27], *жони* [56, с. 28], *божого* [56, с. 6], *в чом* [56, с. 5].

У багатьох словах ъ може стояти в кінці складу: олътари [56, с. 28], якъбы [56, с. 27], посредъ [56, с. 46]; після префікса: *въспоминает* [56, с. 46],

въплощение [56, с. 25], *сътворити* [56, с. 31]; для передавання роздільної вимови: *въездил* [56, с. 40], *съединены* [56, с. 46].

В системі консонантизму давній твір підтверджує ознаки асиміляції *j* передньоязиковими приголосними: *бачєньѧ* [56, с. 10], *бачєньємъ* [56, с. 31] – *бачєнє* [56, с. 3], *бачєню* [56, с. 5]; *братиє* [56, с. 9] – *братѧ* [56, с. 9], *молчаньємъ* [56, с. 8] – *молчанє* [56, с. 8], *нарꙋшєнью* [56, с. 42] – *нарꙋшєнѧ* [56, с. 24], *прєданию* [56, с. 18] – *прєданю* [56, с. 12], *радостью* [56, с. 28] – *радостю* [56, с. 9]. А наслідки процесу дисиміляції приголосних звуків зафіксовані у написанні займенника *кто* [56, с. 15] – *хто* [56, с. 3].

Спрощення у групах приголосних зумовлює появу нових варіантів слів: *властнє* [56, с. 33] – *власнє* [56, с. 8], *мѣстца* [56, с. 1] – *мѣсцє* [56, с. 2], *прєстной* [56, с. 35] – *прѣсного* [56, с. 35]. Досліджуваному тексту властиві також ознаки другого південнослов'янського впливу, які виявляються у формах: *пръвѣй* [56, с. 29] – *пєрвѣй* [56, с. 16], *тръпєти* [56, с. 39] – *тєрпѣти* [56, с. 39]. У написанні йотованих яскраво простежуються такі риси: *патріарха* [56, с. 21] – *патрїѧрха* [56, с. 42], *хрстїанє* [56, с. 28] – *хрстияны* [56, с. 31], *хрстианскꙋю* [56, с. 26] – *христиѧнскоє* [56, с. 15].

Поширені у трактаті повноголосні форми, однак відчутний вплив старослов'янської мови: *голов* [56, с. 4] – *глав* [56, с. 7], *молодыми* [56, с. 4] – *младый* [56, с. 4], *пєрєдъ* [56, с. 6] – *прєд* [56, с. 8], *сєрєдꙋ* [56, с. 30] – *срєдопостьє* [56, с. 29]. Приклад паралельного вживання іменника *очи* [56, с. 9] – *вочи* [56, с. 38] представляє появу протетичного в перед голосним звуком.

Досить часто у «Ключі…» чергуються префікси *в-у*: *вчинити* [56, с. 40] – *ꙋчинили* [56, с. 19], *всєхъ* [56, с. 4] – *оусѣхъ* [56, с. 11], *вроды* [56, с. 13] – *оуродє* [56, с. 10]. Цікавим явищем є чергування задньоязикових приголосних к-ч у словоформах: *пєкєлный* [56, с. 25] – *пєчєлный* [56, с. 25].

В українській мові того періоду відбулася зміна суфіксального *л* на *у* нескладотворчий в дієсловах минулого часу чоловічого роду. Однак ця зміна не відбита у книзі. Автор закономірно вживає *л* і в цій позиції: *справовал* [56, с. 27], *поступовал* [56, с. 38], *мовил* [56, с. 41].

Виразно і послідовно передано автором передано на письмі ствердіння *р* та *ц*: *калєндара* [56, с. 7], *говору вам* [56, с. 44], *ко ѡлтару* [56, с. 45], *оучньцы*

[56, с. 35], *кніжницы* [56, с. 36], *нє працуются* [56, с. 27]. У словоформах *схованя* [56, с. 28], *зламанє* [56, с. 31], *на свѣтаню* [56, с. 36], можна припустити, що полеміст хотів відобразити явище подовження, хоча паралельно вживаються й інші написання.

Аналіз фонетичних особливостей твору «Ключ царства небесного» дозволяє стверджувати, що пам'ятка повністю відображає живу народну вимову, а саме північне наріччя української мови. Чимало рис, які властиві книзі, представлені поодинокими випадками, що свідчить про початковий етап формування певних змін або традиційний характер орфографії.

У «Ключі…» зафіксовано чимало прикладів і морфологічної варіативності. Перш за все, вона пов'язана із занепадом давньої системи відмінювання іменників, переважно чоловічого роду. Паралельні флексії іменників чоловічого роду у родовому відмінку однини: *страха* [56, с. 36] – *страхꙋ* [56, с. 11], у давальному відмінку однини *законꙋ* [56, с. 23] – *законови* [56, с. 33], спричинені сплутуванням закінчень давніх основ на **-ŏ* та на **-й*.

Іменники чоловічого роду у називному відмінку множини мають такі форми: *апслли* [56, с. 36] – *апс҃тловє* [56, с. 12], *жиды* [56, с. 42] – *жидовє* [56, с. 8], *ѡтцы* [56, с. 36] – *ѡтцєвє* [56, с. 24], де унаслідок впливу іменників *ŭ-основ видозмінюються закінчення *-ы* та *-овє(-євє)*.

Орудний відмінок множини іменників чоловічого роду репрезентований окремими словоформами: давніша – *мєжи апс҃тлы* [56, с. 12] і варіант – *апс҃тлъми* [56, с. 12], утворений під впливом іменників з основою на *–ĭ.

Прикметникова парадигма характеризується варіативним уживанням членних і нечленних форм, сформованих під впливом народного мовлення: *вєликъ* [56, с. 34] – *вєликии* [56, с. 27], *вєликꙋ* [56, с. 23] – *вєликꙋю* [56, с. 16], *пєвна* [56, с. 9] – пєвна*ѧ* [56, с. 35], що властиво і займенникам: *котора* [56, с. 3] – *которая* [56, с. 13], *та* [56, с. 7] – *таѧ* [56, с. 18].

У числівниках зафіксовано паралельні варіанти у формах двоїни: *ѡбадва* [56, с. 34] – *обоє* [56, с. 16], *обє* [56, с. 17] – *обѣдвє* [56, с. 16], а також у формах: *єдно тѣло* [56, с. 28] – *ѡт єдиноє матєрє* [56, с. 9], і у похідних *єдности* [56, с. 34] – *єдиности* [56, с. 38], які є виявами розмовного стилю.

Також у текстах періоду XVI ст. активно вживалися утворення, де першою частиною є не кількісний, а порядковий числівник: *пѣрвыинадцат*, *вторыинадцат.* Проте, у стародруці «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького засвідчено складену (зрощену) форму, де звукові процеси на межі слів не відбулися: *трѣти й надѣсѧтъ* [56, с. 25].

Багатий з погляду варіативності матеріал, який презентує вплив польської мови, подають прислівники: *пилнє* [56, с. 3]– *пилно* [56, с. 15], *поспол* [56, с. 6] – *посполу* [56, с. 10], *свышь* [56, с. 6] – *свыше* [56, с. 3], *скромнє* [56, с. 22] – *скромно* [56, с. 39], *тайно* [56, с. 11] – *таинє* [56, с. 16], *тогды* [56, с. 2] – *тєды* [56, с. 12], *явно* [56, с. 11] – *явнє* [56, с. 6], кгды [56, с. 3] – *кгдыжъ* [56, с. 9].

Варіативні дієслівні форми представляють риси поліської говірки: *дєєтсѧ* [56, с. 26] – *сє дѣєтъ* [56, с. 36], *мꙋсѧт* [56, с. 1] – *мꙋсѧть* [56, с. 36], *чинѧт* [56, с. 38] – *чинѧть* [56, с. 38]. Інфінітивні форми внаслідок поглинання рис розмовного мовлення мають як суфікс *–ти*, так і суфікс *–ть*: *обачити* [56, с. 33] – *обачить* [56, с. 25], *рѧдити* [56, с. 18] – *рѧдить* [56, с. 22], *сходити* [56, с. 33] – *сходить* [56, с. 8], *чинити* [56, с. 7] – *чинить* [56, с. 11]. У формах дієслів першої особи однини зафіксовано - рефлекс *-dj > ж*: *нє вижу* [56, с. 16].

Отже, досліджений матеріал підтверджує фонетичну та морфологічну варіативність мовних елементів у книзі Г. Смотрицького «Ключ царства небесного». Причиною вживання таких словоформ було дотримання певних принципів орфографії, що діяли у той період, зокрема, другий південнослов'янський вплив, і збереження давніх, успадкованих із попередніх етапів розвитку української мови, елементів, які функціонували поряд із новими утвореннями. Багато фонетичних рис, які мали бути представлені у пам'ятці, відсутні чи репрезентовані поодинокими випадками, що свідчить або про початковий етап формування тих чи інших змін, або про традиційний характер орфографії.

Варто зазначити, що народнорозмовна стихія та діалектне середовище, у якому жив і творив автор, а саме – північне наріччя української мови, змішуване із рідною полемісту подільською говіркою, сприяли утворенню паралельних варіантів слів.

А також неабиякий вплив на українське письменство XVI ст. мала польська мова, що представляють різні запозичення. Тому, отримані висновки цілком підтверджують думку про те, що книга написана розмовною «простою» мовою на поліській діалектній основі.

2.3. Особливості історичного синтаксису північноукраїнського наріччя.

На сучасному етапі розвитку українського мовознавства посилилася увага до проблем історичного розвитку української мови, зокрема, до питань формування її синтаксичної будови. Відтак у контексті діахронічних досліджень важливого значення набуває опис синтаксичних особливостей важливих українських писемних пам‘яток, до яких можна зарахувати і «Ключ царства небесного»

Синтаксис давніх пам’яток залишається найменш дослідженим в українському мовознавстві, тому його різноаспектне вивчення є актуальним для сучасної науки. Звісно, є лінгвістичні розвідки, які розкривають лише деякі ключові проблеми синтаксису української мови XVI – XVII ст., проте ґрунтовних праць, які б повністю представили його розвиток на діахронному рівні до цього часу немає.

Способи та засоби поєднання слів, словосполучень і речень, виявлені в «Ключі царства небесного», все виразніше презентують тенденції до відображення живого тогочасного мовлення. В пам’ятці представлено велику кількість різноманітних присудків. Прості дієслівні: *«…я боронити єго буду»* [56, с. 2]; складені дієслівні: *«…в чом пна моєго каждым правом хочу заступовати»* [56, с. 32]; іменні складені*: «...я, дєи, нє винєн ни за кого тєрпѣти»* [56, с. 10].

В аналізованому тексті дієслово-зв’язка в особовій формі часто вживається разом з присудком для вираження минулої дії: *«Длѧ чого, дєи, єстє тут приєхали»* [56, с. 5]; *«…на то єсми дал єго млсти…сєс мои лист»* [56, с. 27]. Проте засвідчено багато прикладів, де такі зв’язки пропущені, насамперед це стосується випадків, коли дієслово вжите у формі ІІІ особи: *«…жона, дєти и потомки єго млсти волни люди ѡсажовати, ставы сыпати…»* [56, с. 17].

Частки *нє, ни, ани* переважно вживаються у заперечних реченнях перед однорідними членами: *«Тот старєц як вижа нє дал, так и шкодцы имати нє допустил…»* [56, с. 25]. Якщо у реченні використовується заперечна частка *ані*, то частки *не, ні* не вживаються: *«А мы сами, ани дєти и братя наша…»* [56, с. 9].

У трактаті давні прийменниково-іменникові конструкції вживаються автором разом з новими, які були властиві місцевому мовленню. Історичний знахідний-називний поступається знахідному-родовому: *«…смотрєли єсмо тои справы…»* [56, с. 11]; *«…был пограбил кони …»* [56, с. 33]; *«…всєи маєтности вживаєт…»* [56, с. 13]. Використання таких паралельних форм пов'язане зі становленням лексико-граматичної категорії істот/неістот. До того ж, як ілюструють приклади, сплутували форми не лише чоловічого, але й жіночого роду. Це явище було характерним для писемної мови XVI ст.

Досить поширеною у «Ключі…» є мультиплікація (повторення) прийменників: *«…до двора до пнєи пришол…»* [56, с. 31]; *«…на пана моєг на Володимєра…»* [56, с. 10]. Прикладів звертань у пам'ятці зафіксовано дуже мало: *«Б҃же створитєлю, вховаи…»* [56, с. 26]. Також у книзі часто можна помітити залишки колишніх зворотів із давальним самостійним: *«…и приєжчаючи нам до имєня…»* [56, с. 60]. Він був успадкований з церковнослов'янської мови і активно вживався в текстах XVI ст.

Полемічний твір Г. Смотрицького репрезентує також чимало порівняльних зворотів. У мові XVI – XVII ст., як і в наш час, порівняльний зворот найчастіше виконував функцію обставини способу дії або означення. Інколи важко зрозуміти, за яких умов порівняльний зворот відноситься до підмета (виконує роль означення), а коли до присудка (роль обставини способу дії). Якщо дії зіставляються або порівнюються, то порівняльний зворот стосується присудка, а коли порівнюємо людей, предмети, явища – то підмета.

Наприклад, у реченні: *«…всѣми своими подвластными прї правдє стоѧти маючи по собѣ писмъ с҃тыхъ яко оболокъ, к тому и(з) самого н ба прикладъ великий»* [56, с. 46] можна спробувати віднести зворот до підмета та присудка. *Писмъ* (яких?) *яко оболокъ* (тобто приємних, ніжних) та *маючи* (як?) *яко оболокъ*, але ж «оболоко» (хмарину) неможливо мати чи потримати як лист.

Тому, можна стверджувати, що порівняльний зворот у цьому випадку виконує функцію означення.

Порівняльний зворот може також стосуватися прикметника чи прислівника та виконувати синтаксичну роль обставини міри та ступеня. У реченні *«…замкнүлъ товнє достї гнєныхъ свои(х) су(д)бах которыхъ ткнутїсѧ розүмы лю(д)скими такъ бє(з)пєчно, як соломъ огнѧ»* [56, с. 28], порівняльний зворот відноситься до прислівника *бє(з)пєчно* (якою мірою?) *як соломъ огнѧ*.

У «Ключі…» порівняльні звороти найчастіше виражаються іменником у називному відмінку: «*Кгды(ж) тотъ па(н) до которого то чини(т) в горкости ср(д)ца по(д) часъ и шарлаты и орлаты и(з) ораторми бываю(т) оу нєго якъ смєтьє. понєва(ж) толко на чи(с)тоє покорноє и сокрүшєноє ср(д)цє глєдитъ…»* [56, с. 34].

Означення у книзі вживаються як у пре-, так і в постпозиції*: пєрєд зацными людми* [56, с. 7]; *доброи воли* [56, с. 18]; *час нємалы* [56, с. 31]; *конѧ с-ростроκатого* [56, с. 6], *в нєделю проводную* [56, с. 4]. Інколи постпозитивне узгоджене означення знаходиться віддалено від означуваного слова: *«…колко пєчатєи в того листа приложоных…»* [56, с. 16].

Автор полемічного твору активно використовував під час написання вставні та вставлені конструкції, адже характерною ознакою пам’яток періоду XV-XVI ст. було вживання вставного слова *дєи* , тобто мовляв: *«…бо, дєи, и там жє, на том болотє…»* [56, с. 14] та інших вставних слів*: «…правда, и в малом часє…»* [56, с. 8]; *«…збили, змордовали и, правє, нас за мєртвыє покидали…»* [56, с. 27]. Також у тексті зафіксовано вставлені конструкції: *«…а чого, Б҃жє створитєлю вховаи, на тыє ωбоє дєток моих смєрти…»* [56, с. 12].

Речення досліджуваного публіцистичного тексту часто мають ускладнену будову. У трактаті вживаються дієприкметникові звороти, здебільшого із дієприкметниками минулого часу: *«…добръ наших, позосталыхъ по отцу нашєм…»* [56, с. 18]; *«…в котором року, выш назначоным…»* [56, с. 14] та дієприслівникові звороти: *«…а Пєтръ, стоячи на врядє, на то позволилъ …»* [56, с. 19].

Однорідні члени речення у «Ключі…» є важливим засобом детального відтворення описуваних подій: *«…постановивъшися очєвистє, устънє, явнє и*

доброволънє, вызналъ…» [56, с. 36].Проте, уточнювальні члени речення функціонують зрідка*: «…тобє тут, в дворє, ани до людеи потрєбы нѣт…»* [56, с. 4].

Книга Г. Смотрицького презентує складні речення з різними типами синтаксичного зв'язку. Часто оповідь подається суцільним текстом, так що речення не вичленовуються, однак використання сполучників сурядності і підрядності дає змогу відокремити мовні одиниці з відповідними типами зв'язку.

Як засіб складносурядного зв'язку вживаються сполучники *а, алє*: *«…крєвныє наши нє мают єму в том прєшъкоды чинити, алє спокоинє маєт дєржати и уживати вѣчными часы…»* [56, с. 19].

Складнопідрядний зв'язок виявляється у підрядних означальних зі сполучниками та сполучними словами *которыи*, *што*: *«…прєдал… отчизну мою, ктора на мєнє приналєжала…»* [56,14]; *«…которыи мєнял з нами на дєрєво новоє…»* [56, с. 16]. До підрядних належать сполучники *жєбы*, *абы*: *«…кождому, жєбы того потрєба вѣдати…»* [56, с. 5].

Підрядні обставинні представлені такими сполучниками: *гдє, жєбы, єсли* та ін.: *«…а з другои стороны, гдє ли и єст налєжачоє до тои волоки…»* [56, с. 6]; *«…а єсли бы хто в том єму, в том купнє пєрєшъкожати алибо якую трудъность задавати, тєди я, алиб жона моя, алибо потомокъ мои в каждом правє своим кошътом заступити повинєнъ буду…»* [56, с. 4].

Отже, аналіз синтаксичних особливостей «Ключа царства небесного» відтворив основні процеси формування та розвитку староукраїнського синтаксису, а також засвідчив, що низка процесів зумовлена функціональним характером тексту. Розмаїттям форм виділяються присудки: прості дієслівні, дієслівні складені та складені іменні.

Поширеними у творі є ускладнення речень дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, однорідними та уточнювальними членами речення. А вживання сполучників сурядності і підрядності допомагає розрізнити мовні одиниці з відповідними типами синтаксичного зв'язку. Подальше вивчення синтаксичної будови пам'яток доповнить історичний синтаксис української мови ґрунтовними висновками про розвиток

синтаксичних конструкцій та зв'язків різних типів, про особливості становлення синтаксичної системи сучасної української літературної мови.

Висновки до 2 розділу.

Полемічний твір Г. Смотрицького репрезентує велику кількість лексичних одиниць з різноманітним тематичним наповненням, які ще до цього часу не були дослідженими. У пам'ятці виявлено як лексеми конфесійного стилю, так і слова на позначення соціальних верств, предметів повсякденного вжитку, мовні одиниці абстрактного характеру.

Під час написання книги автор використовував слова іншомовного походження, що пов'язано з тогочасною мовною ситуацією. Зокрема, це були запозичення з польської, латинської, грецької та церковнослов'янської мов, велика частина з яких побутує в активному словниковому запасі українців і на сьогоднішній день. Нерідко, таке наслідування чужої лексики сприяло утворенню синонімічних рядів.

Ґрунтовно вивчений матеріал «Ключа…» підтверджує його фонетичну та морфологічну варіативність. На вживання таких словоформ у тексті значний вплив мало збереження давніх елементів української мови, які функціонували поряд із новішими утвореннями, а також поєднання північного наріччя з близькою митцеві подільською говіркою. Тому можна стверджувати, що книга написана «простою» народною мовою на поліській діалектній основі.

Історичний синтаксис залишається недостатньо опрацьованим сучасними мовознавцями. Наслідком цього є те, що синтаксичні особливості «Ключа царства небесного» на діахронному рівні ніхто не вивчав. У досліджуваній пам'ятці зафіксовано різні способи та засоби поєднання слів і речень. Г. Смотрицький використав у полемічному трактаті для ускладнення синтаксичних конструкцій дієприкметникові та дієприслівникові звороти, однорідні та уточнювальні члени речення, звертання, вставні слова тощо. Найбільш вживаними автором є складносурядні та складнопідрядні речення, розрізняти які допомагають сполучники сурядності та підрядності. Загалом, структура речень повністю визначає характер тексту та засвідчує формування і розвиток староукраїнського синтаксису.

РОЗДІЛ 3
ТРОПИ ЯК ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ СЛОВЕСНОЇ ОБРАЗНОСТІ В «КЛЮЧІ ЦАРСТВА НЕБЕСНОГО»

3.1. Специфіка та значення епітета як засобу реалізації експресивності в бароковій проповіді.

Епітет є засобом оцінки світу навколо людини й людини в цьому світі. Основною функцією епітета є зображення предмета з незвичайного боку, відокремлення певної ознаки, зосередження на ній уваги. Він здатен викликати особливе ставлення до зображуваного, чого позбавлені прикметники, вжиті в прямому значенні.За допомогою епітета можна простежити формування образного мислення, зміни естетичних смаків, вплив епічних та ліричних джерел на художні твори. У семантиці й структурі епітетних конструкцій індивідуально-авторська особливість мови, художньо-словесне моделювання картини світу, за яким визначають стильові напрями, періоди літературного процесу.

Епітети допомагають оновити звичні образи, внести в текст риси індивідуальності. Значна кількість різних варіацій епітета при тому самому означуваному слові свідчить про багату мовну палітру автора, його прагнення уникнути монотонності й одноманітності [9, с. 53].

Епітет є першоосновою тропіки, оскільки для розрізнення предметів та явищ первісні люди використовували ознаки. У зв’язку з тим, що семантичне поле епітета перетинається з полями інших стилістичних засобів, його елементи можна знайти в інших тропах і простежити їх функціонування, адже кожний художній засіб у своїй основі має епітет, тому в кожному образному словосполученні можна простежити певну ознаку, на основі якої вибудовують фігури мови.

Крім загальної функції − створення експресивності епітети одночасно несуть і інформаційно-називну функцію, позначаючи більш економним способом те, що виражають атрибутивні словосполучення, які стоять за ними.

Історія вивчення епітетів пов’язується з витлумаченням терміна у двох варіантах: широкому та вузькому значенні, оскільки науковці й досі не можуть дійти до спільного та єдиного розуміння цього поняття. У широкому значенні,

епітет є означенням, один із прийомів художнього стилю, що підсилює думку, образність предмета. Це може бути будь-яка ознака предмета, чи то постійна, логічна, якою мовці давно послуговуються, чи індивідуально-авторська, оригінальна, що має в собі елемент новизни. У вузькому значенні, епітет – це лише художньо-образний елемент, орієнтований на індивідуальну манеру автора, незвичайність, неповторність певної ознаки.

У мові прозових та поетичних творів роль епітетів загальновідома – вони «прикрашають» текст, що робить його неповторним художнім відображенням дійсності, що нехарактерне, наприклад, для мови науки [29, с. 76].

Функціонально-стилістичний потенціал епітетів надзвичайно широкий, адже ці художні означення мають значний вплив на побудову та функціонування тексту й естетичний та емоційний – на читача. Зазначене питання досліджували такі науковці: О. Волковинський, В. Жирмунський, О. Зелінська, Ж. Колоїз, Т. Онопрієнко, та інші.

Використання складних прикметників є традиційним для староукраїнської літературної мови кінця XVI ст. Вони були або своєрідним стилістичним засобом, яким увиразнювали мову подій, або стилістично нейтральними, розширюючи у такий спосіб словниковий запас мови. Завдяки складним прикметникам, що виступали в ролі епітетів, підтримувався той високий стиль, який був пов’язаний із церковно-книжною традицією.

У текстах бароко їх оригінальність залежала від емоційного стану автора і характеру експресії зображуваної ситуації. У прозових творах кількість епітетів зі значенням смутку переважає, що викликано загальним песимістичним настроєм людей тієї епохи. Частовживаними були епітети-прикладки. Цей структурний різновид епітетів дозволяв письменникам подати розгорнуту образну характеристику особам, явищам. У цих випадках він виступав одночасно і перифразою, і порівнянням.

Характерною рисою літературної мови досліджуваного періоду є композитні утворення, які відображають індивідуальність мовотворчості митців. Їх незвичайність, оказіональність примушують читача звернути увагу на саме слово як таке, прислухатися до його змісту, відчути за ним думку автор [9,с.56]. Експресивність композитів-епітетів посилювалася завдяки їх

метафоричності, яку можна вважати другою їх конкретною функцією.Композити-епітети збагачують зображальні і виражальні можливості мови, передають нові семантичні, стилістичні відтінки й тим самим сприяють розкриттю художнього замислу твору [9, с. 62]. Маючи змогу в одному слові виразити глибокий зміст, означальні основоскладання є одним із найпродуктивніших способів творення колоритних означень-епітетів, джерелом невичерпних художніх можливостей письменників.

У літературній мові кінця XVI–XVII ст.складний епітет, пов'язаний з церковно-книжною традицією, має переважно абстрактно-оцінний характер. Ці прикметники були відомі з часів перших перекладів церковних книг з грецької на слов'янську мову. Переважно це були кальки з грецької мови.

Особливо поширеними в барокових проповідях були складні прикметники з першим компонентом *благо-, сладко-, добро-, бого-* тощо. У цих прикметниках цей компонент означає ступінь якості або його оцінку. Використання цих слів пояснюється тим, що мова творів тяжіла до словесної гри і, як наслідок, до використання складних епітетів.

У текстах цього періоду засвідчено вживання епітетів, якими позначено назви Бога-Отця, Ісуса Христа, Богородиці та інших святих. Серед них виділяють традиційні та індивідуально-авторські, які відсутні в канонічних та інших творах.

С. Деравчук стверджує, що епітетні сполуки на позначення Бога мають особливо виразний емоційний підтекст і водночас набувають статусу богословських термінів у молитвах, тропарях, унаслідок чого частково втрачається метафоричний смисл [10, с. 42].

За допомогою оцінних епітетів письменники у творах різних жанрів створювали образ ідеального героя, хоча вираження цієї оцінки могло бути опосередкованим. На противагу їм зафіксовано низку епітетних слів, якими давали негативну характеристику біблійним та історичним особам, які зганьбили себе гріховними учинками, що суперечать християнській моралі. Епітети давали негативну оцінку згубному життю, сповненому спокус, яке веде до загибелі людської душі [20, с. 316].

У творі Г. Смотрицького «*Ключ царства небесного*» виявили безліч епітетів, які належать до різних семантико-функціональних груп. Для характеристики церкви, яка була центром християнства, об'єктом постійних суперечок та протистоянь різних конфесій ужито такі епітети як: *свѣтаѧ* [56, с. 4], *соборнаѧ* [56, с. 18], *всєлє(н)скаѧ* [56, с. 18]. Це вказує на те, що люди небайдуже ставилися до цього релігійного осередку,поважали його закони та порядки.

Семантику святості, чистоти, праведності в досліджуваному творі передають такі епітети: *правовірні, богобоязливі, побожний,*напр.: *«За мл(с)тию бєю и за млтвами и(х) и иныхъ хр(с)тиан бгобо(й)ныхъ, и правовѣрных въ своєм завола(н)ю…»* [56, с. 20].*; побо(ж)ный Соломон* [56, с. 5].

Деякі епітети пов'язані із небом, тобто потойбіччям, і світилами, які на ньому знаходяться, наприклад *нб(с)ны(й)* [56, с. 15], *звѣздны(й)* [56, с. 24], *лун(н)ы(й)* [56, с. 41].

Матеріал досліджуваного тексту засвідчує уживання великої кількості епітетів, першою частиною яких є компонент: *бого-* : *бгоносны(й)* [56, с. 24], *бгомръзъски(й)* [56, с. 39], *богоразу(м)ны(й)* [56, с. 42], *бгопротивны(й)* [56, с. 20] та інші. Окрему групу становлять епітети, які виражають людиноподібну сутність Бога. Це такі як: *прєч(с)тны(й)* [56,с. 20], *блажє(н)ный* [56, с. 20], *нєсквє(р)ны(й)* [56, с. 20], *добры(й)* [56, с. 16], *многосла(в)ны(й)* [56, с. 2].

Розгалужений ряд складають епітети, які утворилися шляхом словоскладання. Серед них можна виділити як традиційні, так і індивідуально-авторські, відсутні в інших творах. Прикладом таких означень є: *соколєтаючиє* [56, с. 1], *глубокоплаваючиє* [56, с. 1], *свѣтлоцвитущо(й)* [56, с.2], *плохоумны(й)* [56, с. 3], *змїєобра(з)ны(й)* [56, с. 4],*чортоподобны(й)* [56, с. 11].

Наступну групу формують епітети, які виражають могутність, позачасовість, всесильність, неповторність Бога, напр.: *вѣчны(й)* [56, с. 8], *всєтворитєлны(й)* [56, с. 28], *всєутѣшитєлны(й)* [56, с. 34], *єдинородны(й)* [56, с. 15], *вєлики(й)* [56, с. 16].

У творі наявні також епітети, запозичені з біблійної та іншої релігійної літератури. Вони утворилися від лексем, які позначають певний духовний сан,

термін біблійної літератури або якусь вищу неземну істоту наближену до Бога-Отця. Це можуть проілюструвати такі приклади з тексту: *оучєниємъ єѵ(г)льскимъ* [56, с. 9], *намѣстниками ап(с)тльскими* [56, с. 12], *чиновъ аггл҃скихъ* [56, с. 13], *имєнє пастырского* [56, с. 42].

Важливе місце в житті кожного тогочасного побожного й праведного християнина посідала віра. У своїй молитві до Бога та інших святих люди зверталися лише з глибокою вірою в те, чого вони бажали. Адже всі розуміли, що без істинної віри Бог не почує їх. У «*Ключі*…» прослідковується низка епітетів на означення віри. Найбільш вживаними є такі: *хр(с)тіа(н)скаѧ* [56, с. 29], *старожитнаѧ* [56, с. 40], *спс҃ітєлнаѧ* [56, с. 40], *исти(н)наѧ* [56, с. 16], напр.: *«…которы(й) ѡ(т)стꙋпївши правоє старожитноє спс҃ающєє вѣры…»* [56, с. 40].

Наступною центральною лексемою, яка об'єднує навколо себе велику кількість епітетів, є іменник *слово*. Він уживається в різних значеннях. Одне із важливих значень лексеми *слово* реалізовано в сполученні *единоꙋстныє слова*, напр.: *«Нєлєдаѧкъ бы тыє единоꙋстныє слова Хв҃ы оуважати собѣ проти(в)ны»* [56, с. 15].

Окрім вище розглянутих, у *«Ключі…»* засвідчено чимало словосполучень із постійними епітетами: *вєликую справꙋ* [56, с. 16], *старую приповєсть* [56, с. 16], *дивными справами* [56, с. 21], *кр(с)т во(л)ный* [56, с. 21]. Наприклад: *« А дивными и страшными справами своими, з ними и з оными сѧ обходи(л)»* [56, с. 21].

Провівши аналіз досліджуваного матеріалу, можна стверджувати, що епітет виконує роль важливого засобу увиразнення в цьому творі. Коло понять означуваних епітетами зумовлено специфікою полемічного твору. У тексті епітети сполучаються з найменуваннями осіб релігійного культу, поняттями, що належать до духовної сфери. Вони є виразниками глибокої побожності українського народу й здатні відбивати засобами української мови релігійні реалії. Важливе значення також мають епітети на позначення характеристики світу й земного життя.

Велику кількість епітетних слів автор запозичив із Біблії, євангельських текстів та іншої релігійної літератури. Мова твору засвідчує використання

авторських новотворів і запозичень, форм ступенів порівняння прикметників з афіксами, притаманними українській мові.

3.2. Метафора як варіант концептуалізації позамовної дійсності.

У полемічному творі метафора відіграє важливу роль. Думка, яка висловлена метафорично, викликає естетичну насолоду, слугує засобом посилення переконувального впливу твору. Вона збуджує когнітивну сферу людини, підштовхує її на створення особистих внутрішніх думок і почуттів.

Метафора виникає на основі комплексу образів, які з'являються в психіці людини під час сприйняття нею фрагментів дійсності і мають сигнальне значення для її життєдіяльності. Мовні значення, якими маніпулює мовець у процесі творчості, ускладнені міфологічними, культурно-історичними, духовно-ціннісними і побутовими асоціаціями, і це безпосередньо позначається на метафорі [23, с. 3].

Метафоричність стала домінантою стилю літератури епохи Бароко, у якій убачали модель світу та дієвий засіб його пізнання. Будучи окрасою мови в літературі попередніх віків, вона змінилася на вираження самої суті зображуваного. Мовна свідомість людини того періоду включала традиційні метафори-константи, які залишалися не тільки тропами, а й способом осягнення істини.

Важливим мовним засобом реалізації сакрального в мові є релігійна метафора, яка служить для репрезентації надреальної дійсності, духовного життя. Її роль у текстах полягає в роз'яснюванні біблійних істин, основ християнської філософії, переконанні в потребі духовного очищення та вдосконалення, настановленні на істинний шлях через віру в Триєдиного Бога, молитву тощо

За функціональним призначенням розрізняють такі види релігійних метафор [2, с. 356]:

1) образна метафора, яка характеризує конкретний предмет і вносить у його семантичну структуру переносне значення, тому в ній на місці абстрактної назви зазвичай виступає конкретна. У «Ключі…» прикладом цього є метафора огнь дх҃а: «…и огнь дх҃а свѧтого до конца погаси(л)» [56, с. 26];

2) когнітивні метафори, які побудовані на основі «приписування» духовним об'єктам, поняттям непритаманних їм ознак, тобто якостей, станів реалій іншого класу: «и дочаснүю оутратү вѣчными нагорожаєть дары» [56, с. 21]. У більшості випадків вони додатково виконують номінативну функцію, тобто ідентифікують, класифікують ідеальні та земні об'єкти, явища, дають їм індивідуальні поетичні назви;

3) генералізувальна метафора, яка спрямована на те, щоб активізувати інші шляхи пізнання духовних істин, які дозволяють заглибитися у внутрішній світ означуваного, вловити його специфічні, оригінальні, незвичні якості, наблизитися до його суті через образ.

Джерельною базою метафор у творах українських письменників були Святе Письмо та інша християнська література, фольклорні матеріали, надбання місцевої літератури та побутова повсякденність. Вагому роль у побудові метафоричних структур відігравали міфи та здобутки Античного світу. Християнська образність повільно втрачала своє панівне становище в літературі. Її поступово почали витісняти образи, запозичені з мирського життя, міфології, історії стародавнього світу і середньовічної Європи.

Проте основою цих тропів були архетипні символи, які зазнали переосмислень, тим самим надавши метафорам нової естетичної якості. Вони пронизали метафору великою кількістю культурно-історичних ремінісценцій та асоціативних контекстів.

Найбільш виразними в тогочасних письменників були генітивні метафори, які виражалися іменниковими словосполученнями із залежним іменником у родовому відмінку. Прикладами цих метафор є такі як: «…*воск любви, мед покоры, плѧстры сладостей Бжїихъ…»* тощо [20, с. 281]. У барокових творах ці метафори називають осіб за властивими їм моральними якостями чи здійсненими добрими справами, позначають поняття духовної сфери, морально-етичні виміри способу життя людини.

«Ключ царства небесного» багатий на розмаїття різних за значенням та структурою метафор. У творі велику кількість метафор пов'язано із лексемою *дорога*. Значення «дороги» частіше за все реалізують такі синоніми як: *путь, шлях, гостинець*. У досліджуваному тексті цю лексему репрезентує

словосполучення *ѡ(т)стꙋпи(л) дороги правоє: «…ѡ(т)ступи(л) дороги правоє, и оного товары(ш)ства и бра(т)ства собѣ ровного…»* [56, с. 19]. *Дорогу праву* варто розуміти як тяжкий для подолання шлях, оскільки він потребує чималих зусиль для наближення до праведного життя. Але на шляху до цього людині важко побороти свою гріховну природу, устояти перед спокусами, тому вона піддається різним антихристиянським та аморальним звабам, які ведуть її до пекла.

Для кожного свідомого християнина сенсом життя є пошук шляху до Неба, потойбічного життя, дороги до спасіння. У «Ключі..» це відзначено словосполученням із означенням *змышлєнаѧ*: *«Алє ю(ж) нє на онꙋю правꙋюто(л)ко на свою змышлєнꙋю дорогꙋ»* [56, с. 19].

Утілюючи метафоричне значення, слова на позначення дороги співвідносилися з назвами гріхів та різних чеснот. У творі прикладом цього є метафора *дорога правды* : *«…жє тыє которыє были познали дорогꙋ правды, вєрнꙋлисѧ ѡ(т) прєданыѧ имъ стꙑѧ заповѣди…»* [56, с. 34]. У тексті Г. Смотрицький, метафоризуючи лексему столп, уславлює намісників як опору церкви Божої*: «А оныи чєтыри сто(л)пы цєрковныи, намѣсниковє ап(с)льскиє, патріа(р)ховє кгрєцкиє, пастырєвє и бг҃омо(л)цы н҃шї»* [46, с. 20]. Синонімічною до цієї є метафора *камєнь вѣры*, за допомогою якої характеризують Ісуса Христа як главу всього світу, намісника Бога, котрому всі християни повинні покірно служити: «самъ то(л)ко на(д) всѣми, и перед всѣми, всєго свѣта головою, єдины(м) на(й)вы(ш)шы(м), пастырєм камєнє(м) вѣр фу(н)дамє(н)том ц҃рковнымъ кн҃жтє(м) ап(с)льскимъ…» [56, с. 19].

У досліджуваному творі дуже часто трапляється таке сполучення лексем як кров і тіло Христа. Таке метафоричне перенесення пов’язане із хлібом та вином, які отримують віряни під час таїнства Причастя.

Адже вважалося, якщо людина не причащається, то вона не може бути поєднана духовно з Господом і дух його не може перебувати в ній.Тому всі, хто байдуже ставився до цього, тим самим ставали все ближчими до смерті і потойбічного життя в пеклі: «Понєважъ тоє слово Хв҃о ꙋ нихъ мѣстъца нє маєтъ, гдє мовитъ, ижє нєяст тѣла сн҃а чл҃вчєского, и нє пиєтъ крови єго живота в собѣ мєти нє можєт» [56, с. 35].

Кожна людина завжди прагнула й прагне до кращих форм життя, соціальної справедливості. А з погляду духовності всі хочуть прожити своє життя гідно, дотримуючись Божих заповідей та законів церкви для того, щоб після смерті наслідувати Царство Небесне. У «Ключі..» воно порівнюється зі сполученням слів грѧдущий град: *« І Павε(л) ап(с)лъ указγєть жε нε маε(м) здѣ прεбывающаго града,но грѧдущаго взыскγємъ»* [56, с. 22]. А *взыскующиε града* в досліджуваному тексті – це ті, хто веде праведне життя.

Вагоме місце у творі належить метафорам на позначення внутрішньої характеристики людини. Наприклад, словосполучення сεрдεчныε двεри позначає особу, яка є побожною, відкритою для інших, здатною на співчуття та допомогу: *«Тыε слова хр(с)тїани на побо(ж)ного в сεрдεчныε двεри то(р)кнγти могли бы…»* [56, с. 9].

У цьому полемічному творі наявні й метафори, семантика яких пов'язана зі шкідливим, згубним впливом на людину, який може призвести до тяжких наслідків, якщо вчасно цьому не запобігти, напр.: *«… яки(й) шко(д)ливый вродъ, або якъ они зовγть пεкε(л)ный огεнь.нε свтεть напεрεдѣ здорового члонка оурѣзати, абы всε тѣло ѡ(т) того сѧ нε псовало»* [56, с. 25].

Отже, лінгвістичне дослідження метафори як одного з найбільш яскравих і продуктивних тропів у староукраїнській літературній мові кінця XVI-першої половини XVII ст. показує, що свідомість Г. Смотрицького насамперед була зосереджена на Біблійному контексті, обумовленому традицією.

Метафори джерелом образності яких була античність, відрізняються новизною, а ті, що мають в основі світські джерела часто виявляються в синкретичному контексті, що пояснюється прославлянням реальних людей, відомих культурних і релігійних діячів. Вибір автором тієї чи тієї метафори, безперечно, залежить від його світорозуміння, суб'єктивної інтенції, але на цей процес також істотно впливає сумарність створюваного за її участі образу з системою стереотипів концептуальної картини світу.

3.3. Роль порівняння як знаряддя актуалізації образного компонента в художньо-публіцистичному тексті.

У науковій літературі порівняння потрактовують у різних аспектах: філософському, логічному, психологічному, літературознавчому і, звичайно,

лінгвістичному, у межах якого компаративність є об'єктом дослідження в лексикології, фразеології, граматиці, стилістиці. У мовознавчих працях порівняння на сьогодні опрацьовано як засіб художнього зображення дійсності. На тлі різноманітних мовних явищ аналізовані засоби виділяються не тільки широким застосуванням, а й різноманітністю структури, граматичних значень, специфікою реалізації компаративного змісту.

Порівняння є тропом, який побудовано на відношенні подібності, категоріальною ознакою якого є наявність експліцитно виражених суб'єкта та об'єкта уподібнення. В. Телія стверджує, що порівняння є такою логічною формою, яка не створює нового й цілісного інформаційного об'єкта й немає смислового синтезу, який би призводив до формування нового концепту [58, с. 39].

Складно погодитися з поглядом на те, що порівняння – це «примітивний» процес пізнання, який не вимагає особливих інтелектуальних зусиль, хоча може примусити реципієнта глибоко замислитись. Особливо виразно це простежується на прикладі так званих оказіональних порівнянь [49, с. 256]. Порівняння має ще й номінативні можливості, оскільки в основі процесу вторинної номінації лежить уподібнення двох понять.

А для порівнянь літератури XVI ст. важливою була внутрішня суть зіставлюваних явищ та об'єктів. Письменники намагалися порівняти певні «сутності», знайти якусь схожість між ними, а не конкретно представити об'єкт порівняння. Це давало змогу розкрити його значення, духовний зміст та функцію в навколишньому світі. Тому вони надавали великого значення представленню функцій, а не унаочненню [24, с. 359].

Порівняння в писемних пам'ятках української мови XVI ст. є ще мало дослідженими. У. Добосевич виокремлює дві групи порівнянь: порівняння, які виконують функції додаткового тлумачення й пояснення при передаванні різноманітних понять, пов'язаних із християнським віровченням та порівняння, які надають мові проповіді емоційно-експресивного забарвлення [12, с. 6].

Такі ж функції виконують порівняння і в полемічному творі «Ключ царства небесного». Насамперед вони слугують для реалізації пізнавальної

мети й допомагають донести до свідомості читачів релігійні істини, особливо такі, що є поза межами людського досвіду й пізнання.

Порівняння, які використовували автори періоду бароко, базувалися на символічному паралелізмі, а не на дійсних спостереженнях. У багатьох письменників ці символи повторювалися, через те, що більшість з них використовували один і той самий теологічний фонд. Щоб запобігти цій одноманітності, вони створювали цілі картини символів.

Одна з найбільш важливих функцій порівнянь полягає в тому, що вони виконують композиційну роль. На основі порівнянь, автори будували всю проповідь, конкретизуючи й поглиблюючи образ, синтезуючи знайдені ознаки, на основі яких уподібнювали суб'єкт і об'єкт порівняння.

У творах порівняння могли мати різну структуру. Вони виражалися порівняльними зворотами, характеризуючи доволі широкий діапазон об'єктів, увиразнювали зображуване й походили з різних джерел. Частина з них і досі вживається в українській мові. Проповідницькі писання сприяли засвоєнню біблійних порівнянь, які стали стійкими й утвердилися у фразеологічній системі мови [20, с. 270].

У використанні окремих сполучників відбито поєднання книжного й народного варіантів мови за допомогою яких, приєднано порівняльні конструкції. Для твору «Ключ царства небесного» властиве традиційне вживання книжних сполучників *яко, якоже, якобы*, які в сучасній українській мові не збереглися:

- ***яко:*** *«Я яко всѣхъ подлѣйшємꙋ а кра(й)нємꙋ належитъ, на пєрє(д) вотꙋмъ сво(й) положꙋ»* [56, с. 17].
- ***якоже:*** *«Якожє рєчє сосудом свои(м) и(з)бра(н)нымъ а щє наказа(н)є тръпитє,яко сѫмъ обрѣтаєтсѧ вам бо(г)»* [56, с. 21].
- ***якобы:*** *«Кто на рєчъ пытанꙋю или оущипливє за дану мо(л)читъ.здатсѧ яко бы позволѧє(т) или винє(н) сѧ подаває(т)»* [56, с. 8].

Одним із поширених засобів оформлення порівнянь є сполучник *якъ*, за допомогою якого поєднують частини складнопідрядного речення й приєднують порівняльні звороти. Така конструкція є домінантною в сучасній українській

літературній мові й наявна в полемічному творі: *«и оныє во(л)ки и змїи ѡ(т)гонѧли, съ прєстоловъ змѣтовали, и анавємѣ предовали и якъ добрыє пастырєвє при о(в)ца(х) и дүши свои покладали»* [56, с. 18].

У «Ключі…» також зафіксовано порівняльні конструкції, виражені за допомогою певної синтаксичної структури зі словами *яко…тако* та характерними для живого мовлення *якъ,… такъ: «якъ оу апостолєхъ обєцнє гдє мовитъ з ва(с), такъ и въ и(х) намѣсникахъ на потомъ гдє мовить имъ»* [56, с. 17].

Уживаючи порівняння, Г. Смотрицький зазвичай повторює один і той самий сполучник або використовує різні, поєднуючи в одному контексті сполучники з книжного та народнорозмовного джерела: *«А вжды твєрдѧть, опираючисѧ якъ на лєдү жє право ходѧть, а иныє всѣ блүдѧть»* [56, с. 33].

В окремих випадках порівняльні структури оформлювалися за допомогою спеціальних слів зі значенням «порівнювати». Це могли бути дієслівні форми *подобен, подобѧчися, приравняти* або іменник *подобенство* : *«…алє тамъ всє посполү и донѣнѣ вритъ, подобно остато(к) ажъ у пєклѣ сѧ доваритъ»* [56, с. 14].

Ще одним із способів вираження порівняння є конструкція з прийменником *на кшталт*, який запозичено з німецької мови через посередництво Польщі.

У писанні часто трапляються прикметники не лише вищого ступеня порівняння, але й найвищого, які утворені за допомогою префікса *най-:* *«Кгды(ж) свѧтый всєлє(н)ский конъстанътиноградъский соборъ вторий, яко найбольший артыкүлъ вѣры…»* [56, с. 33].

«Ключ царства небесного» також вирізняється конструкціями, у яких людина з негативними якостями прирівнюється до тварини. З контексту можна зрозуміти, що мова йде про всіх ворогів православної віри: *«…а оба(ч)тє с пи(л)ностю якъ спротивникъ ва(ш) дияволъ нє спи(т). и нє то(л)ко якъ лєвъ рыкаючи ищєть кого пожєрєти,алє явнє сами в пащєки єму ро(з)ными способы многиє ѡ(т) кръви и пови(н)ныхъ ваших впаають а звлаща ѡ(т) единоє матєрє вїшєє…»* [56, с. 9].

Досить цікаво, до певної міри навіть жартівливо, у цій оповіді порівнюється римський костел із частиною людського тіла: *«А звлаща ѡ(т)*

оного Формоса, за которого ста(л)сѧ костє(л) римски(й) якъ лицє бє(з) носа» [56, с. 13].

Привертає увагу підбір різних порівнянь до однакового суб'єкта. Прикладом цього є порівняння образу Бога з представниками окремих професій: *«Заразомъ яко до(в)типный лѣкаръ и росторопны(й) строитєль, ѡ(т)рѣза(л) члонки здоровыє, которыє єщє стояли нѣшто при тѣлє цр҃ковномъ»* [56, с. 25].

Автор «Ключа…» також запозичував до свого тексту порівняння із Біблії: *«…оу бг҃а лѣть тысєча якъ днь єдинъ…»* [56, с. 21]. За допомогою стилістичного прийому порівняння *якъ* Бог зображується існуючим поза часом, бо він сам Творець часу.

По суті, саме завдяки посиленню сенсу висловлювання за допомогою такого звороту мови, «один день» у цьому фрагменті сприймається буквально і яскраво протиставляється одній тисячі років. Для Бога, що живе вічно і створив час, тривалий проміжок часу може бути точно таким же, як і короткий. Це не означає, що Господь не поспішає виконувати свої обіцянки. Він продовжує терпіти, і його, на відміну від нас, не пов'язують тимчасові рамки.

У «Ключі…» найчастіше в ролі об'єкта порівняння виступають назви на позначення понять, які пов'язані з внутрішнім світом людини. Це такі. як: праведність, побожність, душа, моральні якості тощо. М. Скаб уважає, що в художніх та релігійних текстах душа як елемент порівняння представлена численними прикладами, що виражають її сакральний зміст і народні уявлення про неї [54, с. 44].

До порівнюваних об'єктів можуть належати окремі предмети і явища, їхні сукупності, загальні поняття, відчуття, уявлення, а також один об'єкт у різних просторових координатах і часових станах. Їх доповнюють типи конструкцій, у яких порівнюються не речі самі по собі за їхніми реальними ознаками, а особливості сприйняття, переживання, тобто факти духовної природи.

У досліджуваному матеріалі представлено широкий спектр граматичних і лексичних засобів для вираження порівняння. Окрім книжних, автор активно використовує народнорозмовні сполучники, що стали нормативними для сучасної української мови. У творі зафіксовано також достатню кількість

порівняльних конструкцій з формами ступенів порівняння прикметників, описові конструкції, речення побудовані за принципом образної аналогії, які до цього часу залишаються граматичним засобом вираження порівняльного значення в українській літературній мові.

3.4. Гіпербола як засіб інтенсифікації мови автора.

Гіпербола є різновидом тропа, що полягає в надмірному перебільшенні властивостей чи ознак предмета, явища для увиразнення художнього зображення чи виявлення естетичного ставлення до нього. Гіпербола є одним із найдавніших лексико-семантичних та стилістичних прийомів, що широко використовується в полемічній літературі.

Основним об'єктом гіперболізації, на думку Л. Крисіна, є світ людини, тому висловлювання гіперболічного характеру зосереджуються у сфері людської діяльності, та подій у навколишньому середовищі, які стосуються інтересів людини [26, с. 250].

Існують певні суперечності з приводу визначення «*лінгвістичного статусу*» гіперболи. Її розглядають як: поетичну фігуру, троп, особливу властивість тропа, стилістичний прийом.

Проте найчастіше гіперболу відносять до тропів. Гіперболу як троп визначав Аристотель, називаючи її метафорою. Він стверджував, що при створенні гіперболи необхідно враховувати глибинне значення явища. Проте не слід її плутати з простим перебільшенням, яке може виражати емоційний стан мовця.

Гіпербола здатна набувати ознак синкретичності, тобто поєднуватися з іншими засобами художньої виразності, наприклад з іронією, епітетами *«…тѣлєсныє силы и дѣшєвныє та(к) жє смыслы…ростутъ множатсѧ…»* [56, с. 3], метафорами *«…чєрнила дѣховнаѧ сила…»* [56, с. 15], персоніфікацією, тим самим забезпечуючи реалізацію естетичної функції. А поєднуючи гіперболу з метонімією *«..на свѣтѣ вси слєпи..»* [56, с. 42], автор відкидає зайві деталі й концентрує увагу на тому, що є дійсно важливим.

У полемічних творах гіпербола виконує низку важливих функцій: привертання уваги, переконання, вихваляння, критики, створення гумористичного ефекту, перебільшення оцінки, створення позитивної

комунікативної ситуації. У ній тісно переплітаються чуттєвий і раціональний аспекти певних подій, явищ, характерів, що робить цей стилістичний прийом ефективним засобом впливу на читача. Функція перебільшення нерозривно пов'язана з функцією образності. Ці дві функції доповнюють одна одну й об'єднуються в єдину функцію гіперболізації. Тому гіпербола належить до образних стилістичних прийомів.

Використання автором гіперболи підкреслює умовність створюваного ними світу, спонукає читача по-новому поглянути на зображуване, зрозуміти його важливе значення. Гіперболи несуть додаткову інформацію про авторське ставлення до зображуваного, наприклад, возвеличення, ідеалізацію або насмішку, іронію, сарказм. Письменник, використовуючи гіперболу, завжди покладається на те, що читач зрозуміє перебільшення як навмисний стилістичний прийом, який має певний підтекст.

У художньому тексті гіпербола виступає, з одного боку, засобом відтворення переживань автора, а з іншого – засобом формування емоцій, які ще не відчував читач. Тобто емоції читача виникають у результаті напруженої продуктивної роботи його психіки. Хоча сам вибір гіперболічної ознаки вже продуманий автором і спрямований на створення потоку різноманітних вражень, які є спільними для всіх читачів.

У «Ключі царства небесного» Г. Смотрицький подає чималу кількість гіпербол, кожна з яких виражає певне значення. Використовуючи цей засіб художньої виразності, автор прагне змусити читача подивитися на те чи те явище або предмет з іншого кута, зрозуміти той зміст, який він сюди заклав. Привертаючи увагу вживанням перебільшення у творі, Г. Смотрицький хоче викликати почуття захоплення, осуду, насмішки, здивування, сміху в читачів.

Досить глибокий зміст закладено у вислів *«…и по(д)нєсѣтє очи дѣшъ ваших…»* [56, с. 9], тут Бог звертається до всіх людей з проханням бути пильними й відчувати не лише розумом, але й душею та серцем, хто є ворогом, а хто другом. Тому Господь закликає молитися, відвідувати храм, повністю довіряти і відкриватися лише йому, щоб не потрапити у небезпеку.

В уривку *«слова свтїѣ живыѣ явиѣ колю(т)…»* [56, с. 16] мається на увазі те, що будь-які погані справи зроблені проти волі Творця не залишаться

непоміченими, а він обов'язково нагадає про себе і кожен отримає по заслугах. Уживанням цього перебільшення автор хотів привернути увагу, тим самим змусивши задуматись над власними вчинками.

У «Ключі..» перебільшено автором властивості вогню та наділено його рисами жорстокого руйнівника *«…пєчєлный огєнь…одираєт, рубаєтъ, ломитъ, и ро(з)мєтуєтъ…»* [56, с. 25]. Тобто вогонь постає в образі могутньої сили, яка знищує все на своєму шляху, нічого не оминаючи.

Гіпербола *«…а внутръ сумнє(н)є грызєтъ…»* [56, с. 27] позначає сумніви людини щодо того, за ким слідувати. Вони постійно вагаються чи піти в рабство до пана чи віддати своє серце й душу Богові. Люди розуміють, якщо підуть до пана, то зрадять Бога, а йдучи проти пана приречуть себе на смерть. Тому ці думки не дають їм спокою й можливості радіти життю.

Людську непокору Божим законам репрезентовано автором через гіпеболу *«Мудрость тєлєснаѧ…божєму закону нє покарѧєтсѧ…»* [56, с. 23]. Це показує розумову бідність, занепад всього духовного, що є в людині, ворожість до Божих уставів, несприйняття та критику правил та норм, установлених Господом.

У творі значення церкви *«…которая всѣ змазы вроды струпы и коросты в собѣ таитъ, и внутрь сво(й) при(й)маєтъ»* [56, с. 13] гіперболізовано. Це характеризує її, як місце, куди кожен приходить зі своїми бідами, негараздами, гріхами, проханнями про допомогу. А так як церква є духовною святинею та оберегом, то вона зберігає це все в собі.

Перебільшення *«…слова остръйшиє на(д) всѧки(й) мє(ч)…»* [56, с. 18] має окремий підтекст. Бо словом можна не лише похвалити, подякувати, зробити комплімент, але й розгнівати, викликати почуття помсти та відчуження. Тому, автор застерігає читача від необдуманих висловлювань і закликає правильно висловлювати свою думку, щоб не нашкодити іншим.

У досліджуваному творі Г. Смотрицький наділяє слово правда перебільшеними можливостями *«…правда сама явлѧєть исти(н)ну, и обличаєть крєпко…»* [56, с. 10]. Тобто правда здатна протистояти всім негараздам та убезпечити від тяжкого гріха. Хто став на бік правди, зможе утвердити свою віру та отримати милість Бога.

Автор у «Ключі царства небесного» надає слову особливо цінного значення: *«Тыє слова хр(с)тїанина побо(ж)ного в сєрдєчьныє двєри то(р)кнꙋти могли бы»* [56, с. 9]. Слова можуть мати дуже сильний вплив, а особливо, якщо вони лунають з уст богобоязливої людини, залишаючи певний слід на серці. Також словом можна зцілити та очистити душу від всього нечистого.

Гіпербола *«…братиє до(л)жнїи…нємощи нємощны(х) носити…оу вꙑрє вꙑрою по(д)пирати…»* [56, с. 9] указує на те, що християни повинні допомагати один одному, переживати разом не лише радісні моменти, але й розділяти всі біди. А також залучати до молитви, церковного життя й зміцнювати віру в милість Божу та відпущення гріхів.

Але найбільшу владу над людиною після Бога має церква, доказом чого є її гіперболізація автором: *«…цр҃квє…котораѧ за го(д)ность ставити и чтити можєтъ, а за выстꙋпо(к) карати и змꙗтовати можєть»* [56, с. 18]. Вона завжди відкрита тим людям, які завжди знайдуть нагоду й час для того, щоб прийти й помолитися. За це вони отримують Божу благодать і помилування від церкви. А той, хто не дотримується законів та ігнорує відвідування цього святого місця, буде покараний.

Гіперболізований вислів *«…вꙑра в҃ша и законъ…хꙋлитсѧ оу ва(с)…»* [56, с. 6] позначає те, що віряни добрими справами прославляють ім'я Бога, а своїм недбальством – ганьблять його. Через це недбальство багато хто з них відсупає від віри та Христа, у результаті чого вони будуть покарані вищими силами.

Цей уривок з твору *«…поламаны(м) калє(н)дарємъ и постъ ламатисѧ мꙋситъ»* [56, с. 29] ілюструє складну ситуацію в релігійному житті того часу. Люди перейшли зі старого календаря на новий і відповідно до цього змінилися терміни дотримання посту й святкування різних церковних свят.

Рисами стихійності, сили, войовничості, безкомпромісності в «Ключі…» наділений образ будинку, який *«…ободра(л), порꙋбал, полама(л), ро(з)мєталъ…»* [56, с. 25]. Через перебільшення його можливостей, автор викликає в читача почуття здивування, страху, привертає його увагу.

Гіперболою *«…гдє дх҃овноє око смотрїло, тєлєснымъ далєко нє трафлѧютъ»* [56, с. 42] можна пояснити те, що людині духовній,

праведній, чесній відкривається зовсім інший світ, який недосяжний простій, світській. І лише відкриті, щирі душею християни мають доступ до всього сакрального та незвіданого.

Отже, гіпербола використовується в «Ключі..» з метою посилення виразності мови. Цей стилістичний прийом допомагає розкрити багатство асоціативних відтінків твору, посилює його емоційне та оцінне забарвлення, вказує на домінантні ознаки авторського стилю. У Герасима Смотрицького перебільшення є не лише вираженням сильних почуттів – горя, радості, жаху, здивування, але й засобом впливу та переконання. В основу механізму творення гіперболи закладено розумову операцію, яка передбачає суб'єктивне відтворення у свідомості ознак навколишнього середовища.

3.5 Алегорія як асоціативне порівняння.

Алегорія один із видів художніх тропів барокової літератури, що полягає у вираженні абстрактної ідеї за допомогою предметного образу. У XVI–XVII ст. була вироблена своєрідна алегорична мова, знаками якої були образи античної міфології та християнства.Алегоричність визначала наскрізні мотиви та образи, що повторюються в тексті за допомогою вербальних та графічних засобів. Нею послуговувалися Герасим Смотрицький, Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Йоаникій Галятовський та інші. Використовуючи алегорію, окремий предмет або поняття автор не називає прямо, а зображує алегорично, порівнюючи з іншими явищами дійсності.

Алегорія у своїй первісній формі була спрямована на те, щоб просто передавати прихований зміст, використовуючи при цьому інші образи, які, на перший погляд, не пов'язані ні з чим. Алегорія застосовувалася при тлумаченні Гомера, Біблії, оскільки мала однозначний характер і давала змогу персоніфікувати чесноти і вади.

У багатьох алегоричних образах відбилося розуміння людиною добра, зла, справедливості та інших моральних цінностей. Раціоналізм структури, коли складне стає зрозумілим на прикладі, зумовив дидактичну функцію алегорії. Складні та абстрактні морально-етичні проблеми внутрішнього світу людини, наочність, дозволяє їй бути ефективним засобом психологізму, методом вираження експресії, особливо негативної [50, с. 85].

Багато спільних ознак мають символ та алегорія. Як алегорія, так і символ мають загальне та одиничне, під якими розуміється поєднання уявного образу та абстрактної ідеї. Алегорія виникла на основі символів, що стали зрозумілими і звичними для всіх у своєму значенні.

Алегорія – основа для прихованого філософського смислу. Вона з'явилася в результаті систематичного пояснення образів, які впорядковувалися у своєрідну нормативну систему. Саме тому алегорії притаманна актуалізація відомих знань, її використання обумовлено особливостями конкретних контекстів. Поява нових смислів – це результат динамічного розвитку цього засобу виразності, що характеризується зростанням естетичних можливостей [37, с. 180].

Як провідний елемент твору алегорія керує засобами зображення в напрямку системи персонажів або дійових осіб. Автор вдало використовує так званий прийом очуднення: завдяки перевернутому сюжету формується специфічний тип оповіді, який надає всьому відомому певного колориту. За такою зовнішньою неправдоподібністю, фантастичністю приховано глибоке художнє узагальнення важливих явищ життя [37, с. 125].

Яскраво виражена алегоричність притаманна й «Ключу…», у якому Г. Смотрицький закликає молодого князя Олександра, який збирався одружуватись на католичці Анні Костчанці, не піддаватися на спокуси єзуїтів, яких називає *«…змїєобра(з)ныє шєпта(л)ци…»* [56, с. 4] та не вагатитися у православній вірі. Бути достойним своїх предків – Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Відомо, що він дотримувався настанов свого вчителя, брав активну участь в боротьбі проти експансії католицизму, виступав на сеймах як поборник православ'я. К-В.Острозький мав надію на те, що згодом Олександр очолить антиуніатське об'днання православних.

Застосовуючи алегорію як асоціативне порівняння в полемічному творі автор дає характеристику представникам католицької та православної церкви: *«…пєкє(л)ного во(л)ка и ра(й)ского змїа…»* [56, с. 18]. Г. Смотрицький розглядає питанння колегіальності та «одноосібності» духовної влади того часу. Християни обирали п'ять намісників апостольських для успішного правління церквою і боротьби з єресями. Жоден ієрарх православної церкви не

міг приймати важливі рішення самостійно. Але один з намісників – римський папа, відступив від товариства й намагався звести православних патріархів у підданство.Алегорично в тексті описано жінок, до яких ставились скептично й несерйозно, вважаючи, що вони не пристосовані до розумової праці й не здатні збагнути всіх догмат церкви, тому повинні займатися лише домашніми справами. У «Ключі» про них сказано так: *«…и(з) бѣлы(х) голо(в) нѣкоторыє хотѧть вѣдати глубокости писма таємницы догматъ црⷦквны(х) которымъ призвои(т)ша бы кудєлѧ з вєрєтєномъ, ани(ж)ли тоє што писано пєромъ»* [56, с. 4].

Не менш дотепно відмічено діяльність патріархів, намісників, пастирів церкви: *« А оныє чєтыри сто(л)пы церковныи…»* [56, с. 20]. Ця алегоричність презентує стійкість, витримку, вірність членів духовенства своїй вірі, Богу та всім християнам. Вони живуть за Божою милістю та молитвами, стоять правдою та вірою за народ. А також не порушують законів та правил церкви.

У «Ключі…» автор порушив проблему «д*уховної сліпоти*» тогочасного суспільства, використовуючи алегоричний вислів *«…на свѣтѣ вси слєпи…»* [56, с. 42]. Причиною цього стало безладдя й постійні суперечки між різними конфесіями. Вони були настільки великими, що людина не могла зрозуміти: хто правий, а хто – помиляється. Те духовне бачення, яке давала Біблія, було затьмарене, багато простих і цінних частин було втрачено, іноді через недоліки в перекладі, а іноді навмисно, щоб сплутати правдиву інформацію про діяння Бога *«засліпити очі»* людей.

Навіть сама назва твору «Ключ царства небесного» вирізняється особливою алегоричністю. Її було взято Г. Смотрицьким з Євангелія від Матфея. Коли Христос запитав у своїх учнів, за кого вони його вважають, Петро відповів, що за Сина Божого. Тоді Христос сказав, що на віровизнанні Петра побудує свою Церкву і дасть йому ключі від Царства Небесного. Спираючись на це, католики намагалися довести, що Христос в особі Петра закладав підвалини християнської церкви, і тому римські папи, як послідовники влади Петра, повинні одноосібно керувати всіма християнами.

Алегоричної авторської інтерпретації зазнав образ Божих дарів *«и до вѣчны(х) прибытъко(в)…»* [56, с. 3], яких не можє пізнати око, вухо та сердце

людське. Вони доступні лише богобоязливим та віруючим християнам, яким Бог здатен відкрити всі дари Царства Небесного. На таких мирян після смерті чекає Боже спасіння та райське життя, яке мають лише обрані Господом.

Вислів *«…Хр(с)товы(х) страстєй…»* [56, с. 29] має також особливий підтекст. Вони означають страждання Сина Божого, де виявлялися такі його моральні якості, як самопожертва, любов до грішника.

«Кгды(ж) кр(с)т во(л)ный маємо на цр҃ква(х) своихъ тєлєсны(х)…» [56, с. 21]. Тут Г. Смотрицький указує на те, що людська душа є особливим храмом, у якому кожен може прославляти Бога, молитися йому в будь-який час і за будь-яких обставин, несучи свій хрест до кінця життя. Адже Господь не бере до уваги матеріальний стан людини, а він заглядає в душу та серце.

Отже, алегорія – це двопланове художнє зображення, що полягає в приховуванні реальних явищ і предметів під конкретними художніми образами з відповідними асоціаціями. Вона являє собою не просто елемент форми, який «прикрашає» зміст, а є джерелом його творення. Алегоричні образи є втіленням абстрактного, яке можна розкрити аналітично.

Звернення Г. Смотрицького до алегоричних образів, повністю насичених богословськими смислами, обумовлюється особливими можливостями алегорії виражати абстрактні поняття у формі яскравих, наочно-чуттєвих образів. В основу алегорій автор закладає біблійні та церковні теми, методом асоціації порівнює людський світ з тваринним. Тому, алегорія є естетичною категорією, цінність якої виявляється в асоціативному поєднанні образу та абстрактної думки, яка набуває емоційного забарвлення й стає художньо вагомою.

Висновки до 3 розділу.

Надзвичайно поширеним у пам’ятці було вживання епітетів, які передавали певний обсяг естетичної інформації, утілювали філософські та художні ідеї стилю. Розгалужені ряди епітетів сформовано навколо лексем, що позначають поняття релігійної сфери. Значна кількість тропів, що вживалися зі словами на позначення осіб християнського культу та понять, пов’язаних з релігією, є надбанням лексичного складу нової української літературної мови.

Метафоричність стала домінантою стилю літератури епохи Бароко, у якій

убачали модель світу та дієвий засіб його пізнання. Мовна свідомість людини того періоду включала традиційні метафори-константи, які залишалися не тільки тропами, а й способом осягнення істини. Метафори джерелом образності яких була античність, відрізняються новизною, а ті, що мають в основі світські джерела часто виявляються в синкретичному контексті. На основі порівнянь, автори будували всю проповідь, конкретизуючи й поглиблюючи образ, синтезуючи знайдені ознаки, на основі яких уподібнювали суб'єкт і об'єкт порівняння. Для творів того часу було характерне вживання порівнянь, які пов'язані з реаліями побутового життя. Через призму цих образів читач міг відчути міжособистісні стосунки українців, їх уподобання, характери, ціннісні орієнтації.

У полемічному творі гіпербола виконує низку важливих функцій: привертання уваги, переконання, вихваляння, критики, створення гумористичного ефекту, перебільшення оцінки, створення позитивної комунікативної ситуації. У ній тісно переплітаються чуттєвий і раціональний аспекти певних подій, явищ, характерів, що робить цей стилістичний прийом ефективним засобом впливу на читача. Алегорія, спільно зі знаком та образом, розкриває глибинне значення художнього символу, заради максимально точної передачі ідеї художнього твору, адже вона виникла на основі символів, що стали зрозумілими і звичними для всіх у своєму значенні.

ВИСНОВКИ

Твір «Ключ царства небесного» відіграв визначну роль у розвитку українського письменства XVI–XVII ст. Він є першим оригінальним трактатом полемічно-публіцистичної прози в Україні. Хоча «Ключ…» написано в полемічному жанрі, що передбачає виконання певних вимог, але автор не завжди дотримується теологічних аргументів. Він уникає книжного академізму, абстрактних богословських суджень та висновків, і надає творові белетристичного характеру з відтінком політичної гострослівності й жартівництва.

Орієнтація на пересічного читача визначила й мову твору. Погляд на зображення сучасного йому життя України автор подає живим викладом, зближеним із тодішньою живою українською мовою. Пам’ятка написана «руською мовою», якою на той час творилися літературні зразки. У лексиці особливо виразно відчуваються народнорозмовні елементи.

Перед написанням роботи відбулося ознайомлення із працями відомих мовазнавців, які займалися вивченням історичної граматики української мови. Аналіз цих матеріалів допоміг охарактеризувати мовну ситуацію на українських землях у XVI–XVII ст. та її вплив на літературу та суспільне життя населення.

Під час опрацювання обраної теми вдалося з’ясувати причини виникнення полемічної літератури як жанру, а також визначити її мовні особливості на прикладі твору Г. Смотрицького.

У процесі дослідження книги «Ключ царства небесного», було виокремлено подані лексичні одиниці та упорядковано їх за семантичними групами. Детальний аналіз тексту допоміг виділити запозичену лексику та класифікувати її за походженням, сформувати лексичні пари запозичення-питоме слово. У результаті проведеної розвідки, було описано явище фонетичної та морфологічної варіативності староукраїнської мови, проаналізовано синтаксичну будову «Ключа..» та особливості вираження членів речення.

Основною тематичною групою лексем у полемічному творі є релігійно-культові поняття, а також паралельно використовуються слова на позначення

соціальних верств осіб, абстрактного характеру, повсякденного вжитку, стану чи певних дій людини. Мовна ситуація XVI-XVII ст. сприяла збагаченню словникового запасу та словотворчих засобів, урізноманітненню мови.

Найбільшого впливу лексична система тексту зазнала з боку польської, латинської, грецької, церковнослов'янської мов. Їхні лексеми потрапляли до української з розмовного та писемного мовлення, що відображалося на процесі адаптації чужих слів, тому що більшість зазнавала змін у процесі розвитку мови, а решта залишалася оригінальною.

Фонетичну та морфологічна варіативність мовних елементів у пам'ятці «Ключ царства небесного» була зумовлена дотриманням певних принципів орфографії, що діяли у той період, зокрема, другим південнослов'янським впливом, і збереженням давніх елементів, які функціонували поряд із новими утвореннями.

Варто зазначити, що народнорозмовна стихія та діалектне середовище, у якому жив і творив автор, а саме – північне наріччя української мови, змішуване із рідною полемісту подільською говіркою, сприяли утворенню паралельних варіантів слів, що підтверджує думку про те, що книга написана розмовною «простою» мовою на поліській діалектній основі.

Аналіз синтаксичних особливостей давнього тексту відобразив основні процеси формування та розвитку староукраїнського синтаксису, а також засвідчив, що низка процесів зумовлена функціональним характером тексту. Розмаїттям форм виділяються присудки: прості дієслівні, дієслівні складені та складені іменні. Автор використав у полемічному трактаті різні засоби для ускладнення синтаксичних конструкцій. Це, насамперед, дієприкметникові та дієприслівникові звороти, однорідні та уточнювальні члени речення, звертання, вставні слова тощо.

Найбільш вживаними автором є складносурядні та складнопідрядні речення, розрізняти які допомагають сполучники сурядності та підрядності. Отже, завдяки ґрунтовному аналізу мовних особливостей полемічного твору на всіх лінгвістичних рівнях, було визначено їхні важливі функції в розкритті змісту тексту та встановлено зв'язок між окремими мовними рівнями.

Це перше дослідження, яке системно відображає своєрідність історичного розвитку літературно-писемної мови у релігійно-публіцистичних творах і допоможе зрозуміти основні процеси формування і розвитку української мови та встановити зв’язок між окремими мовними явищами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арполенко Г., Грищенко А., Німчук В., Русанівський В., Щербатюк Г. Історія української мови. Синтаксис. / Галина Арполенко, Арнольд Грищенко, Василь Німчук, Віталій Русанівський, Галина Щербатюк. – К., 1983. – 503 с.
2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд., исправленное. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
3. Білоус П. В. Історія української літератури XI–XVIII ст. : навч. посіб. / П. В. Білоус. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 424 с.
4. Галятовський І. Ключ розуміння / І. Галятовський. – К.: Наукова думка, 1985. – 446 с.
5. Гриценко С. П. Динаміка лексикону української мови XVI–XVII ст.: монографія / С. П. Гриценко. – К.: КММ, 2017. – 936 с.
6. Гриценко С. П. До проблеми латиномовних запозичень у мові українських пам’яток XVII ст. // Українська історична та діалектна лексика. – Львів, 1996. – С.166 –173.
7. Гуцуляк І. Г. Алегорія та метафоричність у мові творів бароко / І. Г. Гуцуляк // Актуальні проблеми металінгвістики : наук. зб. – К. – Черкаси : Брама, 1999. – С. 244–247.
8. Гуцуляк І. Г. Стилістичні фігури в поезії бароко / І. Г. Гуцуляк // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 13 : Слов’янська філологія. – Чернівці : Рута, 1997. – С. 152–156.
9. Дем’янюк А. А. Роль складного епітета в мові староукраїнської поезії кінця XVI–XVII ст. / А. А. Дем’янюк // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – 2005. – Вип. 12. – С. 53–62.
10. Деравчук С. Домінантні лексико-семантичні поля епітетів у конфесійному стилі сучасної української мови / Світлана Деравчук // Українське мовознавство : міжвідомчий наук. зб. – Вип. 27–28. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 41 – 44.

11. Деравчук С. Лексико-тематична група епітетів на позначення найменувань Бога, святих у конфесійних текстах сучасної української мови / Світлана Деравчук // Українське мовознавство : міжвідомчий наук. зб. – Вип. 26. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. – С. 41 – 44.

12. Добосевич У. Б. Мова і стиль рукописних учительних євангелій кінця XVI — початку XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / У. Б. Добосевич. — Львів, 1997. – 18 с.

13. Добосевич У. Релігійне письменство у формуванні української книжної мови XVI – першої половини XVII ст. / У. Добосевич // Християнство й українська мова : матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 року. – Л. : Вид-во Львівської богословської академії, 2000. – С. 353–361.

14. Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука: В 7-ми т. – К.: Наукова думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 6.

15. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти / Ю. О. Жлуктенко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1966. – 135 с.

16. Заворотна Т. П. Компаративні тропи / Т. П. Заворотна // Українське мовознавство : респ. міжвідомчий зб. – К. : Вища шк., 1987. – Вип. 14. – С. 120–126.

17. Зелінська О. Ю. Епітети у позначенні домінантних понять релігійної сфери в писемних пам’ятках XVII ст. / О. Ю. Зелінська // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. Вип. 3. Кн. 2. – К., 2008. – С. 270 – 277.

18. Зелінська О. Ю. Лінгвістична робота над словом у барокових проповідях / О. Ю. Зелінська // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 19. – К., 2009б. – С. 41–48.

19. Зелінська О. Ю. Порівняння в барокових проповідях / О. Ю. Зелінська // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. № 843. Серія філологічна. Вип. 55. – Харків : Вид-во ХНУ, 2009. – С. 47–52.

20. Зелінська О.Ю. Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки: монографія / Оксана Юріївна Зелінська. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2013. – 421 с.

21. Іваньо І. В. Про українське літературне барокко / І. В. Іваньо // Українське літературне барокко : зб. наук. пр. / відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 3–18.

22. Колич О. І. Філософсько-правова концепція української полемічної літератури : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : 12.00.12 – філософія права / Ольга Іванівна Колич: Міністерство освіти і науки України, Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2017. – 199 с.

23. Кравець Л. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. : монографія / Лариса Кравець. – К. : ВЦ «Академія», 2012. – 416 с. – (Серія «Монограф»).

24. Крекотень В. Українська барокова проза / Володимир Крекотень // Українське бароко : в 2 т. – Харків : Акта, 2004. – Т. 1. – С. 331–444.

25. Крекотень В. І. Українська ораторська проза другої половини XVII ст. як об'єкт літературознавчого вивчення / В. І. Крекотень // Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики XVII ст. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 11–207.

26. Крисіна Л. П. Гіпербола в розмовному мовленні / Л.П. Крисін. – М., 2004. – С. 244–261.

27. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569-1673 рр. Студія з історії регіоналізму в історії Речі Посполитої. – Острог-Львів, 2002. – 304 с.

28. Ларін С. Ю. Жанрова диференціація полемічної прози раннього бароко / С. Ю. Ларін // Вісн. Харківськ. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. – № 936. – Вип. 61. – 2011. – С. 109–114.

29. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачев. – М.: Наука, 1979. – 359 с.

30. Лук’янчук С. Епітет в аспекті вербалізації аксіологічних стереотипів релігійної свідомості / Світлана Лук’янчук // Семантика мови і тексту : матеріали X Міжнародної конференції. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2009. – С. 82–85.

31. Марозава С. Уніяцкая царква Беларусі в моўных працэсах канца XVII - першай паловы XIX стогоддзя. // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди 70-річчя. – Т. 1. – К. – Львів, 2004. – С. 125–141.

32. Марчук О. Як розрізнити порівняння і метафору / О. Марчук // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. праць. – Ужгород, 2002. – Вип. 6. – С. 312–315.

33. Мацько Л. І. Епітет / Л. І. Мацько // Українська мова. Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – 160 с.

34. Мойсієнко В. М. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові (на прикладі текстів північноукраїнського ареалу XVI ст.) / В. М. Мойсієнко // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 22. Т.1 – Житомир.2010. – С. 114 – 125.

35. Мойсієнко В. М.Північне наріччя української мови в XVI-XVII ст. Фонетика : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01 / Мойсієнко Віктор Михайлович. – Житомир, 2006. – 441 с. – Бібліогр. : С. 391–441

36. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI - XVII ст. / В. М. Мойсієнко. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 446 с.

37. Моклиця М. Алегоричний код літератури, або Реабілітація алегорії триває. – Київ : Кондор, 2017. – 292 с.

38. М’яснянкіна Л. Порівняння в системі образних засобів мови / Любов М’яснянкіна // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2003. – Вип. №23. – С. 80–85.

39. Наливайко Д. Українське бароко: типологія і специфіка / Дмитро Наливайко // Українське бароко : в 2 т. – Харків : Акта, 2004б. – Т. 1. – С. 7–19.

40. Наливайко Д. Феномен українського бароко в європейському контексті / Дмитро Наливайко // Слово і час. – 2002. – № 2. – С. 30–39.

41. Намитокова Р. Ю. Авторские неологизмы: словообразовательный аспект. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1986. – 253 с.

42. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 475 с.

43. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1985. – 224 с.

44. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко / упоряд., авт. іст. -біогр. нарису та прим. М. С. Тимошик. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.

45. Ольховик М. Бароковий універсалізм в поетиці Лазаря Барановича / М. Ольховик // Дивосад: Чернігівський культурологічний журнал. – Чернігів : «Культурно-мистецький Арт-Центр», 2001. – № 2. – С. 8 –11.

46. Передрієнко В. Проблема вивчення староукраїнської літературної мови другої половини другої половини XVI–XVIII століть / В. Передрієнко // Магістеріум: Мовознавчі студії. – Вип. 37. – К. : Вид-во Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 71–74.

47. Плющ П. П. Історія української літературної мови / П. П. Плющ. – К. : Вища шк., 1971. – 423 с.

48. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української літературної мови / О. Д. Пономарів. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.

49. Поплавська Н. М. Полемісти. Риторика. Переконування (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.) : монографія / Н.М. Поплавська; рец.: д. філол. н. М. М. Сулима, д. філол. н., проф. В. І. Шкляр, д. філол. н. проф. Б. С. Криса. – Тернопіль: ТНПУ, 2007. – 379 с.

50. Потебня О. Естетика і поетика слова. – Київ: Мистецтво, 1985. – 302 с.

51. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.

52. Свєнціцький І. Елементи живої народної мови в пам'ятках української літературної мови у XIV - XVIIст.//Питання українського мовознавства. - Вид-во Львівського ун-ту,1958. – Кн.3. – С.5 –14.

53. Скаб М. Концепт душа у свідомості українців XVI – XVII ст. / Марія Скаб // Українська історична та діалектна лексика : зб. наук. пр. – 410 Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 5. – С. 11–19.

54. Скаб М. В. Порівняння як концептовиражальний засіб / М. В. Скаб // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / МОН України. Черкаський нац. ун-т ім.. Б. Хмельницького ; відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – Вип. 3. – С. 39–46.

55. Слинько І. І. Історичний синтаксис української мови / І. І. Слинько. – К. : Вища школа, 1973. – 215 с.

56. Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Герасим Смотрицький / Підгот. до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. – Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2005. – 124 с.

57. Сологуб Н. М. Мова художнього твору як текст / Н. М. Сологуб // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 475–477 : Слов'янська філологія. – Чернівці : Рута, 2009. – С. 497– 500.

58. Телія В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и её экспрессивно-оценочная функция// Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988, – С. 26–52.

59. Тимченко В. Д. Гіпербола // Українська літературна енциклопедія. – Т. 1. – К., 1988. – 424 с.

60. Титаренко В. М. Лексика іншомовного походження в північноукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст. / В. М. Титаренко / Дисертац…. канд. філол. наук: 10.02.01. – Житомир, 2007. – 287 с.

61. Титаренко В.М. Мовна ситуація на північноукраїнських землях у XVI–XVII столітті // Українська полоністика. Філологічні дослідження. – 2008. – Вип. 5. – С. 153–162.

62. Ульяновський В. Історія Церкви та релігійної думки в Україні: у 3-х кн. – Кн.2. Середина XV – кінець XVI століття / В.Ульяновський. – К., 1994. – 256 с.

63. Фаріон І. Мова – краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст. / Ірина Фаріон. – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2007. – 212 с.

64. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV-XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива Л.: Видавництво Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2015. – 656 с.

65. Філософська думка в Україні : біобібліографічний словник / В. С. Горський та ін.; ред.-упоряд. М. Л. Ткачук. – К.: Пульсари, 2002. – С. 181–182.

66. Худаш Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI - початку XVII ст. - К.,1961.

67. Царалунга І.Б. Синтаксичні особливості Вижвівської актової книги XVII ст.// Актуальні проблеми філології та перекладознавства. –2019. – Випуск 16.– С. 206 – 210.

68. Чепіга І. П. Всупереч унії та єзуїтській експансії // Мовознавство. – 1985. – № 4. – С. 35 – 40.

69. Чепіга І. П. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI - першої половини XVII ст.// Жанри і стилі в історії української літературної мови. - К.,1989. - С.79 – 93.

70. Чепіга І. П. Народно-розмовні елементи в мові українських ділових текстів XVI – першої половини XVII століть / І. П. Чепіга // Мовознавство. – 1992. – № 6. – С. 3 –11.

71. Юкало В. Полемічна література XVI – XVII ст. як зародження української публіцистики / В. Юкало // Дивослово. – 2005. – № 6 – С 11–19.

72. Яковенко Н. Н. О языковом составе гродских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века / Н. Н. Яковенко // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1983. – С. 64 –72.

73.Яковенко Н. Н. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини / Н. Н. Яковенко // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 59 –70.